

Բ. Լ. ԶՈՒԳԱՍՉՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

1971—72 թթ. ձմռան ամիսներին մասնավոր այցով գտնվելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, հնարավորություն ունեցանք ծանոթանալու տարբեր քաղաքների թանգարաններում ու գրադարաններում, ինչպես նաև առանձին անհատների մոտ պահվող հայկական ձեռագրերի: Որոշ անձինք, մեր խնդրանքով, իրենց պատկանող ձեռագրերը նվիրաբերեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին, որտեղ հազարավոր այլ ձեռագրերի հետ դրանք հավերժ կպահվեն իրենց նվիրատուների անուններով: Եղան և այնպիսիք, որոնք սիրահոժար թույլատրեցին նկարագրել իրենց մատյանները և քննարկնակել դրանց հիշատակարանները:

Միացյալ Նահանգների գրադարանների հայկական ձեռագրերի փոքրիկ հավաքածուների մանրամասն նկարագրությունը պատրաստել է Կալիֆորնիայի համալսարանի Մերձավոր Արևելքի բաժնի վարիչ պրոֆ. Ավետիս Սանջյանը, որը բարյացակամորեն մեզ տրամադրեց իր նկարագրած 160 ձեռագրերի ցանկը: Սրանից դուրս Կոնգրեսի գրադարանում (Վաշինգտոն) և Ս. Երրորդություն հայկական եկեղեցում (Ֆրեզնո) ծանոթացանք մինչ այդ ոչ մի հայագետի կողմից չնկարագրված մի քանի հայերեն ձեռագրերի, որոնք անգամ գույքագրված ու համարակալված չէին, ուստի նպատակահարմար գտանք դրանք ևս նկարագրել և մյուս մատյանների նկարագրության հետ մեկտեղ հրատարակել: Ֆրեզնոյի ձեռագրերը մեզ հայտնի դարձան այդ քաղաքից մեկնելուց մի քանի ժամ առաջ, ուստի միայն կարողացանք դրանց հիշատակարանների լուսապատճենները վերցնել:

Նկատի ունենալով, որ այս ձեռագրերի նկարագրությունը, մեր տրամադրության տակ եղած ժամանակի սղություն պատճառով, կատարում էինք շափազանց շտապ, հնարավոր է, որ լինեն որոշ վրիպումներ, որոնց համար խնդրում ենք ներողամիտ լինել:

ԱՄՆ-ում կատարած մեր աշխատանքների մասին 1972—74 թթ. մի քանի հոդվածներ ենք տպագրել մեր հանրապետության թերթերում ու հանդեսներում, որտեղ զնահատանքի խոսք ենք ասել մեր միջոցով ձեռագրեր և թանգարանային այլ արժեքներ հայրենիքին նվիրաբերողների հասցեին. օգտվելով այս պատեհությունից մեկ անգամ ևս մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր սիրահոժար մեզ օգնեցին հայտնաբերելու հայկական ձեռագրերի նոր հասցեներ, ինչպես նաև նրանց, ովքեր հայրենասիրաբար իրենց մատյանները նվիրաբերեցին Մատենադարանին:

ԱՄՆ կատարած մեր շրջագայությունը ցույց տվեց, որ դեռևս գիտությունն անծանոթ հայկական շատ ձեռագրեր կան՝ ցրված աշխարհով մեկ, ուս-

տի անհրաժեշտ է դրանք հայտնաբերելու նպատակով ծրագրված աշխատանք կատարել:

1

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, № 2)

Լիստնկա — Միժեռնոյն

ՉժԹ — 1270

Գրիչ՝ Բարսեղ: Ստացող՝ Հովհաննես: Թերք՝ 328: Նյութ՝ մազաղաթ: Մեծուքյուն՝ 12,8×17,8: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բուրգիր: Տող՝ 19: Մանրանկարչություն՝ Խորան 8 (Եւսեբիոսի թղթով և համաբարբառ կանոններով): Մատթեսս՝ 10բ, Մարկոս 99բ, Ղուկաս՝ 159բ, Հովհաննես՝ 252բ: Կիսախորան՝ 11ա, 100ա, 160ա, 253ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրչի

251բ. Ով հրաշափառ և երջանիկ երկնաւոր հրեղէն դասուն... Հեղ յիս՝ յանարժան ծառայս քո ի Յովհաննէս և ի մեղուցեալ գծողս Բարսեղ, զգթութեան վտակս և մի՛ տար, Տէ՛ր, դատ ընդ ծառայիցս քո, որ ոչ արդարանամք, այլ մաղթանաւք մար քո, Քրիստոս, զմեղաց լուծն մեր խորտակեա՛ և քաւեա՛, և քեզ փառք յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն, ամէն:

Ո՛վ ամեներջանիկ և դասք սրբազան քահանայից, որք հանդիպիք աստուածային սուրբ Աւետարանիս, յիշեսցիք [ի] Տէր զարբայն Հայոց զլէսն և զբարեպաշտ թագուհին իւր զԿեռան և զորդին իւրեանց Կոստանդին՝ զբարի շառաւիղն ի բարի արմատոց, որոյ Տէր Աստուած տացէ ժամանակս երկայնս և խաղաղականս և զարացուցէ ի վերայ թշնամեաց խաշին Քրիստոսի և սարագայից ամաւք շնորհեսցէ մեզ ընդ երկայն աւուրս. ամէն, ամէն: Եւ որ զմեզ յիշէա աղաթիւք, և՛ նա եղիցի յիշեալ:

323բ. Ի յեթն հարիւրորդի տասներորդի իններորդի (1270) թուարեբութեան տումարի Հայոց, յառաջնորդութեան և դիտապետութեան անբիծ հեղինակին և յաջորդութիւն Աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի՝ Տեառն Յակոբայ և ի թագաւորութեան Կիլիկեցոց նահանգիս Հեքմոյ բարեպաշտի, և ի պարոնութեանն Հայոց Առնի՝ որդոյ Հեքմոյ արքայի, զոր Տէր Աստուած տացէ սոցա ժամանակ խաղաղութեամբ երկայն տմաւք, և յետ յայսմ աշխարհ և ի հանդերձեալ կեանքն զանսպառ բարիսն սարգեկեսցէ: Նաև երջանիկ ամենաւրհնեալ ամուսնոյն Առնի՝ Կիր Աննայի և դեռարոյս մանկան նոցա Հեքմոյ տացէ Յիսուս Քրիստոս հոգի հեզութեան և իմաստութեան և երկիղ աստուածապաշտութեան և բողո՛ւմ ժամանակ խաղաղութեան և հանդիստ յաւիտենական ի յանվախճան կեանսն: || (324ա) Վասն որոյ աղաշեմ զամենեսեան առ հասարակ, ես նուաստքս Յոհաննէս, յետինս յորդիս եկեղեցւոյ, որ ցանկացող եղայ այսմ լուսանցիղձ և կենսակիր, քառաշահեան, մշտալոյս բանից Տեառն մերոյ Յի-

սուսի Քրիստոսի աւետեաց Աւետարանիս, և ստացա զսա քաղում աշխատութեամբ ի լուսատրութիւն մանգանց նորածնելոց՝ նոր Սիովնի և ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցոյ, ի բժշկութիւն հիւանդաց և ի վանում այսոց շարաց, ի պարծանքս քրիստոնէից և փառքս Քրիստոսի Աստծոյ մերոյ, ի յիշատակ հոգւոց մերոց և ծնաւդաց և բնաւ դարմից և կենդանեաց և մեռելոց՝ սորա, որ ստա[ցաւ] ի յարդար վաստակոց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և Թորոսի հանգուցելոյն ի Քրիստոս և յիշատակ Գրիգորի քահանայի և կենակիցն իւրոյ Հովսիփմէ*, և ամենայն հաւատացելոց ննչեցելոց:

Արդ, ս'վ սուրբ ճգնազգեայ կրաւ||(324բ)նաւորք և առաքելագումար դասք քահանայից, յորժամ վայելէք ի քաղցրաճաշակ, եղեմատունկ, աստուածառոյզ վտակաց աստուածային աւետարանական բանիցս, յիշեսջիբ առաջի գնելոյն Քրիստոսի գտացող սորին զՅովհաննէս՝ ողորմութիւն գտանել յահեղ աւուրն ի մեծի ծագմանն յաներեկ ատենին, մանաւանդ զգծող սորին՝ զԲասիլ քահանայ, որ ի քաղում աղաշանաց յանձն էառ զգծել սորին քաղում աշխատութեամբ և տկար մարմնով յանխաղաղ նաւահանդիստ՝ այսր և անդր շրջելով յայրս և ի ծէրպս, զոր իմաստուն ընթերցողքդ և հմտական մտառութեք ճանաչէք զարուեստ և զիմաստութիւն, որ ի սմա գանձեալ կայ, վասն որոյ աղաշեմ զամենեսեան՝ ընդ ստացողիս և զգրիչ յիշեսջիբ ի Տէր, ողորմութիւն գտանել ի Քրիստոսէ: Եւ || (325ա) նայն ինքն հասարակաց պարգևատուն՝ ամենեցուն ողորմեսցի՝ ստացողիս և գրչին և այսմ յիշատակարանի գրողիս ի վայելողացդ. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի Լեառնս Կարմիր, մերձ յանառիկ դղեակն Բարձրբերդ, ի վանքս Լիսոնկա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Նշանին, և աւարտումն սորա՝ ի յանապատս Միծոնրոյն եղև... ||:

326բ. Յերեսս անկեալ աղաշեմ զամենեսեան, որք պատահիք սմին, յիշեցէք ի սրբամարտր աղաթս ձեր զերիցս երանեալ ծերունի պատվական քահանայն Յովհաննէս Գոմնոզեցի, որ զարիւնակն շնորհեաց, նաև զգրող արիւնակին զՂարստակէս, և Տէրն փառաց ամենեցուն ձեզ և մեզ ողորմեսցի առ հասարակ ի յահեղ հրապարակին, որ գործք թագաւորեն և սատանայ ամաւթ լինի:

Հեաագայի

ա. 327ա. նաև զպատճառ եղեալ կազմութեան սորա զքեռ թագաւորին Հայոց Հեքմոյ և զորդի աստուածասիրի և բարէպաշտի Կոստանդեա թագաւորահարն զՀռեփսիմի կրանաւորն յիշման արժանի արասջիբ, և զկազմող սորա զԳրիգոր փակակալ և զեղբայր նորին զՍտեփանոս վանական քահանայր:

բ. 327ա. Զվերքստին նորոգող սուրբ Աւետարանիս զպատուական քահանայն զՏէր Մարտիրոսն յիշեցէք ի Քրիստոս, ս'վ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ և դասք լուսերամից, զի ետ նորոգել և կազմել զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդացն իւր՝ Չրախին և իւր որդոյն՝ Ֆառաշատին և իւր կողակցին, և մարն փրոյ՝ Մարիամին, և եղբարն իւր՝ Պրահիմին, և ամենայն արեան մերձաւորա || (327բ)ցն իւր՝ հրնոցն և նորոցն, կենդանեաց և հանգու-

* Յրիվ հատվածը գրված է այլ ձեռագրով քերված տողի վրա:

ցելոցն, և որ յիշէ և յիշման արժան աննէ՝ յիշեալ լինի ք Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ իւր միւսանգամ գալըստեանն. ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զՏէր Մարտիրոսն և զկողայկիցն իւր և ծնաւզսն իւր և լի բերանով Աստուածողորմի ասացէք, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն:

Եւ դարձեալ յիշեցէք ի յերկնայթռիչ աղաթս ձեր զկազմող սուրբ Աւետարանիս՝ զԿողոյ սուտանուն սարկաւազս, որ տառապեալ եմ և կորեալ և յուժ կոխան եղեալ փորձողին, բայց յուս զՔրիստոս ունիմ և զՏիրամայր սուրբ Աստուածածինն: Կազմեցօ սուրբ Աւետարանս ի թվին Ռժէ (1568). ամէն, ամէն:

գ. 1ա. Մտոայ Տեառն՝ մեղսալի Տէր Մովսէս քահանայս թ[ւ]ոյս ՌՄԶ (1821) ամի սեպտեմբերի ժն (15) եկի Մերաին, օթէվանս մեր եղև Ամբէցի Ղազաննի Վարա[.] Եան պարոն Մելիֆոնին, զոր և խնդրեմ ի Տեառն[ւ]տացէ կիեանս երկարս, շէն և պայծառ պահեսցէ. ամէն:

գ. 1ա. Թուին ՌՄԶԳ (1824) փետրվարին եկի Մերաին Ղազանչի պարոն Մելիֆոնին տուն, ես՝ Սուրբ Դանեալայ ըսպասաւոր Մելիֆսէք վարդապետս, և վասն իմ մեղացս քաղաքն մահսարայ եղաւ (շրջապատվեց), մնացի. Տէր Աստուած այց արասցէ. ամէն:

ե. 328ա. Պատճառ գրոյս այս է, որ ես մեղապարտ Տէր Կարապետ եկի ի սուրբ Երուսաղեմայ նւիրակութիւն ի թւին ՌՄԶԳ (1824), ես |||:

գ. 3ա. (Գրչափորձ) Հասցէ գիրս Տիարպափիւ Հասան փաշի խանն Չալապիզատա մահտեսի խօճայ պարոն Յակոբին ձեռն ի բարին. ամէն (նույնը՝ 9ա):

է. 189ա. 1867 հոկտեմբեր ամսոյ զնեցի զԱւետարանս ի Տիգրանակերտ, յորժամ յուղի էաք զնալ ի Սղերդ՝ ձեռնադրելոյ հովիւ նոցա զԱլիաս նիկոմեացին:

Ս. Դարեան Սիմէօն հովիւ աւետարանական հայոց ի Բաղէշ: Ես ծնընդեամբ Սասունցի Փրնկոյի տունէն, Չիքեճաց գիւղէն:

2

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Հ. Փ. Քրաուզ)

ԺԳ—XIII

Գրիչ Վարդերի ընդօրինակած երկաթագիր մեծադիր թղթյա այս մատյանը հնագետ ու պատմ. արան, Թուրքիայում Ֆրանսիայի նախկին դեսպան ժան Պոզիի մոտ տեսել և նկարագրել է Արտ. արք. Սյուրմեյանը (տե՛ս «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Եվրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու», Ա, 1950, էջ 5—8): Ժ. Պոզին մատյանս գնել է 1936 թ. Կ. Պոլսում Ալեանաք անունով մեկից:

1971 թ. ապրիլի 30-ին ժ. Պոզիի ձեռագրերն ու այլ հնություններ աճուրդի հանվեցին Փարիզում, որտեղ և այս ավետարանը ձեռք բերեց նյույորքաբնակ դրավաճառ Հ. Փ. Քրաուզը (16 East 45th st., New York):

Պրն. Հ. Քրաուզը հոժարակամ մեզ ծանոթացրեց ձեռագրին և մեր խնդրանքով արամադրեց մանրանկարների սլայդները:

3

ՄԱՍՆ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

(Նյու-Յորք, Ժյուլյեն Հովսեփյան)

ԺԳ—ԺԴ—XIII—XIV

Թերթ՝ 1: Նյուք՝ թուղթ: Մեծուքյուն՝ $12 \times 9,5$: Գրուքյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Մանրանկարչություն — Մկրտություն (պահպանված են Հիսուսի և Հովհաննես Մկրտչի գլուխները): Վիճակ՝ եզրերը պատուված, մանրանկարը գունաթափ:

Մնք. Այս պատանիկը 1972 թ. փետրվարի 11-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողի միջոցով Ժ. Հովսեփյանը նվիրել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (Պատանիկ № 1913):

4

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, № 5)

Եղեգիս

ՉԾԵ—1306

Գրիչ և ծաղկող՝ Սարգիս կր.: Ստացող՝ Դանիել: Թերթ՝ 453: Նյուք՝ թուղթ: Մեծուքյուն՝ $24 \times 31,5$: Գրուքյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 15: Մանրանկարչություն — Խորան (համարաբրատով՝ կանոն Բ, է-Ը)՝ 137բ, 140բ, Հարություն Ղազարու՝ 138ա, Հարություն Քրիստոսի՝ 351ա, քայքայված տարբեր մանրանկարների մասերից կազմված մի թերթ՝ 139բ, Իջեցումն խաչից և Հովհաննես ավետարանիչ (երկու նկարների տարբեր մասերը իրար են միացված)՝ 352բ, Ինքնատիպ լուսանցազարդեր, յուրաքանչյուր ավետարանի զարդագրերը արված են տվյալ ավետարանիչի խորհրդանշանով: Վիճակ՝ վատ, թանաքակեր:

Մնք. Ավետարանից պակասում են բազմաթիվ թերթեր, կազմ և պահպանակներ շունի, թերթահան է: Սքանչելի մանրանկարները վնասված են:

Ե. Լալայանը այս ձևագրի մասին խոսում է իր «Նախիջևանի գավառ» ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», գիրք XII, 1905, էջ 171) և քերում է գրչի հիշատակարանի մի փոքրիկ հատվածը, որը և վերահրատարակված է պրոֆ. Լ. Խաչիկյանի «ԺԴ դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններում», Երևան, 1950, էջ 42:

Այս Ավետարանը Ե. Լալայանը տեսել է վերին Ազուլիսի Ս. Հովհաննու Մկրտչի եկեղեցում, սակայն թյուրիմացաբար նշել է որպես մագաղաթյա ձևագիր: Լալայանը գրում է, որ ձևագիրը ավետարանիչների պատկերներ ունի, մինչդեռ ներկայումս միայն Հովհաննես ավետարանիչի պատկերի մի մասն է պահպանվել:

Ինչպես տեղեկանում ենք ձևագրի վերջին կցված հիշատակագրություններից (453ա և 459բ), Ազուլիսի դեպքերից (1918 թ.) հետո այն տարվել է

Թավրիզ և վաճառվել: Հավանաբար հենց այդ ժամանակ էլ Ավետարանը կազմահան է արվել և մեծարվեստ մանրանկարները բարբարոսաբար պատանուովել են:

Չեռագրի մի քանի էջերի վրա դրված գրաքննչական պարսկերեն կնքադրոշմը (مر اجده و تفتيش شد. سنه ۱۳۱۰) (Թավրիզ), ստուգվեց և քննվեց, 1310=1931 թ.) ենթադրել է տալիս, որ 1931 թ. իրավունք է ձեռք բերվել Ավետարանը Իրանից դուրս տանելու համար:

40-ական թվականներին ձեռագիրը գտնվել է նյույորքաբնակ գորգավաճառ և հնահավաք Պարույրյանի մոտ, որից և ձեռք է բերել Ն. Մարտիրոսյանը:

1972 թ. հունվարին Սան-Ֆրանցիսկոյում տողերիս գրողը այս ձեռագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (№ 10525):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

450ա, Աստուածապետականին բոլոր ինքնութիւնքն ի վեր ... || ... (450բ) ...Արդ, այսմ աստուածունակ և բրիստոսազար սուրբ Աւետարանիս փափաՎելի տենչմամբ ցանկացեալ աստուածասէր և ցանկալի այրս Դանիէլ և ի Թուականութեան Հայոց ՉՄԾ (1306) ետ գրել զսա և ծաղկեալ ոսկեզարդ տնարինականաւք ի ձեռն իմոյ մեղսաներկ և անպիտան կրանաւորի՝ Սարգսի, ի մայրաքաղաքս Եղէգիս, ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս՝ Սուրբ Կարողիկէիս և Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Նախավկայիս, ի յաշխարհակալութեան զան Խաւաքաւորին, զոր ազգն Իսմաէլի սուլտան անուանեն, ի Թագաւորութեան Հա[յ]ոց Հերմո[յ], և յիշխանութեան այսմ նահանկի իշխանաց իշխանի բարեպաշտ և ամենաւրհնե[ա]լն Բուրթէլին և Բուղտաին՝ որդոց բրիստոսասէր և փառազարդ իշխանաց իշխանի էլիկումին՝ որդո[յ] մեծին Տաւաթինն զոր Տէր Յիսուս յերկար ժամանակեա[յ] արացէ մեզ ընդ երկայն աւուրս, ի հայրապետութեան աստուածապատիւ Տեառն Գրիգորի Անաւարզեցո[յ] Հա[յ]ոց կաթողիկոսի, ի վերադիտողութեան տանս Սիսակա[յ] սուրբ և ընտրեալ քաջ հոնտորի և անյաղթ սոփեստի Տէր Յովանէսի Աւրպէլ արքեպիսկոպոսի, որդոյ իշխանաց իշխանի Լիպարտի, յաջորդող և ամոռակալ զկնի Տեառն Սաեփանոսի, զոր տացէ զսա մեզ Տէր ընդ երկայն աւուրս ուղեղ վերակացութեամբ:

Արդ, բարի և աստուածասէր այր Դանիէլ՝ որ|| (451ա)դի Մանուէլի, հա[յ]եցեալ և իմացեալ, թէ այսմ կենցաղս դիրաւ սպառելոց է և վաղիւ կորընչելոց և նկատե[ա]լ զիմանալի աշխարհն և ցանկացեալ սիրոյն Քրիստոսի, ստացաւ զսա ազնական և բարեխաւս իւր և ծնաւղաց իւրոց, հար իւրոյ՝ Մանուիէլի և մար իւրո[յ] տիկնոջն բարի ամուսնո[յ] իւրոյ՝ արքատիկնա[յ] և ծնաւղաց իւրոց և բրիստոսատուր զաւակաց իւրոց՝ Մուսէսի, Մանուիէլի և այլոցն, և հոգևոր որդո[յ] ըստ աւազանին Դարի Թավրիժեցոյ, որ և զիս յորդորեաց յայս գործս բարի, և հարազատ եղբարց իմոց՝ Պարսամին և այլոցն:

Արդ, ես անարժան ծառայս Աստուծոյ Դանիէլս ի գուճ անկեալ աղաչեմ զձեզ՝ զկայծակնաճաշակ և զաստուածամարտր սուրբ քահանայսդ և զայլ ամենայն հաւատացեալսդ, որք ժողովիք առ դուրս Սուրբ Կարողիկէիս, որք ընթեռնուք և աւգտիք և որք լսէք և ի միտ առնուք, վասն սիրոյն Քրիստոսի, յիշեցէք զիս և զվերազրեալքս ի սմա, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ յայսմ աշխարհի և ի

հանդերձեալն չիրում արքա[յ]ութեան, և դուք և մեր առ հասարակ ի միասին արհեստել եղիցուք ի շնորհաց Որդոյն Աստուածոյ, զամէնն և զեղիցին ասացին սուրբք և հրեշտակք, որպէս և նմա փառք յաւիտեանս:

137բ. Զամէնարհնեալ այրն Աստուածոյ զԴանիէլն յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած զձեզ յիշէ:

224բ. Յիշեցէք ի Քրիստոս զԴանիէլն և զժնաւոս նորա:

354ա. Քրիստոս, յիշեա զԴանիէլն և զժնոզս նորա:

449բ. Մժշլբմ, լըբւ վբրժոհջ վժթժշղմ (= Սարգիս գրիշ յիշեցէք յաղաւթս):

Թէ կարդաս՝ դպիր ես և թէ ոչ՝ մի մեղադրել, պատճառ իմաստից է:

Որ յայս սուրբ Աւետարանէս թուխթ որոշէ վասն կտրելոյ, որ որոշել լիցի և նա ի շնորհաց Հոգոյն Աստուածոյ:

450ա. (Ներքի լուսանցեում այլ գրչով լուծված է առաջարկվող գաղտնագիրն և առաջարկված նորք):

Եզրայր սիրո, և խոհեամ բատ հանճարո, ծանիր փակեալ գիրդ այս թէ՛ զՍա[ր]գ[ի]ս գրիշ յաղ[աւթս] յիշեցէք:

Ապա թէ այլ գրես համանգամայն գորոյ որ կամիս կամ զառաջին գրերն գրէ՝ կամ զվ[երջին]: Այս մինն յառջնէն է և մինն ի յետնէն: Եւ զիմս կարդա. ք', ք', ք', լ', լ', է', պ', խ', տ', դ', ք', ք', է', |||:

Հետագայի

ա. 452ա. Զվերջին նորոգաւո այս լուսաւոր մաքրափայլ և մեծապայծառ սուրբ Աւետարանիս, բարեմիտ և զսրբասէր և մեծահաւատ առն Ղամբար, որ ետ կազմել զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ իւրն և իւր ծնաւդացն, հարն՝ Իսպանացիին և մարն՝ Խոնդկարին և կենակիցն իւր՝ Ուլուղանին, պահապան իւրն և իւր զաւակացն, և ետ նորոգել զսայ ի հալալ ընչից իւրոց և բրժիշկ հոգոյ իւրոյ, կցորդ, լոյս և ապաւէն առ Քրիստոս և ճար՝ ճանապարհին վերջին և բանալի՝ դրան արքայութեան և գանձ՝ յերկինս անկողոպտելի և առ Քրիստոս միջնորդ և բարեխաւս իւրն և իւր ծնաւդացն և ամենայն արեան մերձեաւորացն, ամէն:

Կարձեալ աղաչեմ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր Զաւէնս քահանայ հանդերձ ծնաւդարն, ընդ նմին և զԱստուածատուս, որ աւգնական եղէ ի կազմելն սորայ. և որ շատ և որ սակաւ աշխատանք ունին ի յայս սուրբ Աւետարանս, Աստուած միոյն հարիւրապատիկ տացէ այժմ և ի հանդերձելումն. ամէն:

Աղաչեմ զձեզ, ով սուրբ ընթերձողք, յորժամ ընթեռնուք կամ արինակէք, խնամքով բռնէք, զի թուխտն խիստ բարակ է և բազում աշխատութեամբ կազմ եղաւ, զի յոյժ հնացեալ էր և ծերացեալ այս սուրբ Աւետարանս: Ի թվականիս ԶԽՊ (1494) կազմեցաւ:

բ. 452բ. Եւ դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղոթս, ով հարք իմ և եզրայրք, զվերջին գրող սուրբ և կենսատու, ամենափրկիչ Աւետարանիս ընթերձողք,

ԶՍտեփաննոս մեղօք լցեալ
Եվ քահանայ անուամբ կոչեալ,
Բայց ի գործոց յոյժ հեռացեալ,
Զեկով միայն կեղծաւորեալ,

Ի յաշխարհէ արեաց նմանեալ,
Բազում տեղիք շրջագայեալ,
Յետոյ եկեալ ի յայս բնակեալ,
Որ Ազուլեայ վանք կոչեցեալ,
Որ է Թօմաս սուրբ առաքեալ:

Արդ, ի Թվականութեանն Հայոց ՌՄԻ և Բ (1773) եղև նորոգումն սուրբ Աւետարանիս, որ անկեալ է ի ձեռս անօրինաց, որ և եղեն պատշառ սորայ նորոգելոյն Ազուլեցի Օվանէսի որդիք՝ Մկրտիչն, Կարապետն, Զաֆարիայն և Յարութիւն, Աստուած իւրեանց կար և կարողութիւն տացէ, գործոց նոցին քարիաշոգումն տացէ, և իւր ծնողացն և համայն ննչեցելոցն հանգիստ և արքայութիւն պարգևեցէ, և իւրանքն որքան կենդանի են, սուրբ Աւետար[ան]իս զօրութեամբ ամենայն շարեաց և փորձանաց փրկեալ ազատեցէ. և թէ հարցանէք սոցա՝ մականուամբն Շեխինց տղայքն: Եւ յետ նորոգելոյն Դ (4) Ե (5) դարի անցաւ, գրող շի գայր, որ սորա սակասն գրէր և լցուցանէր. յարկ եղև մեղաւորիս, սորա սակասն գրեցի խիտ նեղութեամբ, զրա (որովհետև) աչքս չէր տեսնիլ, ձեռքս կու դողայր. ծերութեան ժամանակիս կարողութեամբն Աստուծոյ աւարտ հասուցինք: Ով որ որ ընթեանուր, գրի խոշորութեան և սղալանացն ներումն շնորհէք, քանզի կար մեր այս էր:

Արդ, ազաշեմ, զձեզ, ով ընթերձողք սուրբ Աւետարանիս, միով Հայր մերիւ յիշեցէք զվերոյգրեալ նորոգողքն, և զգրողն յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասացէք, և դուք յիշեալ լինիք առաջի Քրիստոսի, ամէն:

Եղև նորոգումն ի հայրապետութեան սուրբ էջմիածնի տեառն Սիմէոն կաթողիկոսի և սուրբ ուխտիս առաջնորդ Թօմաս վարդապետի. լիցի երկար կեանս. ամէն:

գ. 453ա. «Արտագրութիւն յիշատակարան»

Ի 1827 ամի Տեառն և ժամանակս խոովութեանց պատերազմի Ռուսաց և Պարսից, եկին յանկարծ հէնք բարբարոսք յաւանն մեր Ազուլիս, որ առ զեւտովն Եւասիսայ, և անողորմաբար զգրաւեցին զազգս մեր, և աւերեցին շէտնս մեր, ընդ նոյն յափշտակելով և զեկեղեցիս, և զսուրբ սքանչելագործ Աւետարանս զայս: Որ և երբեմն ի գիրառէ (՞) ազատեալ է ի տոհմէն Շիխեանց: Իսկ արդ մեր շորթիւ կորարքս Գեորգ, Թեան, Զաֆարեայ, և Յովհաննէս Մկրտչին Հ[ա]յիս[ա]յաբեանց Վերին Ազուլեցի, վառեալ ի սէր սուրբ հաւատոյ, և ազգի, և եկեղեցւոյ, գնայար ի զանազան տեղիս դառն աշխատանք կրելով հարց և փորձ արարեալ և ի հրաշագործութենէ նորայ գտեալ՝ և բարբարոսաց տեալ բազում գանձս՝ յետս դարձուցար. և մեծաւ հանգիսին հանգուցար յեկեղեցւոյ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին Խեցեայձորայ թաղին:

Եւ արդ յերեսս անկեալ պաղատիմք զմաքրումից ընթերցողաց և շերմեանդ հանդիսողաց սուրբ ամենափրկիչ ձեռագիր կարմրակազմ Աւետարանիս և նոր Կտակարանիս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յիշեսչիք ի Քրիստոսոյոյսս ամենից մաքուր ազօթիւք զծնողսն մեր, զազգս, և զընտանիս և զմեզ զկենդանի յիշատակս նոցա, որպէս զի արժան ազօթիւք ձերովք և բարի մաղթանօքն հաշտեցի ընդ նոսա և ընդ մեզ ամենագօր անաշառ դատաւորն ի միւս անգամ զարտեան իւրում, յիշեսչէ և զամենայն հաւատացեալս յարքայութեանն ե[ր]կնից պարգևելով մեզ զխոստացեալ պարգևս միսիթարական ձայնիւ և երանական և կենդանի մնացելոյս օրհնեցէ զերկրաւոր զկեանս՝

պահելով ի խաղաղութեան, և յիշողքը յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի Աստուածոյ մերոյ ի հանդերձեալ աշխարհի. ամէն: Ի 1848 ամի, ի 25 հոկտեմբերի ամսայ:

Իշնչանալու ենթակայ սոյն յիշատակարանը արտագրեց* ի 1931 թ. մայիս 2-ին ի Քարիզ (Պարսկաստան):

453թ. 1918 թի Աֆուլիսի կոտորածից թալանին Աֆուլիսն էր և բերում են ճախում Պարսկաստան՝ Քարիզում և Խոյում:

1921 թ. Քարիզ. Գարսէվան Սողոմոնեան, տարագիր Մաղկածոցի: (Նույն էջի վրա գրոշմաթուղթ). «Made in Persia, Աւետարան, № 21»:

5

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Artn. MS № 4)

Երուսաղեմ

· 92—1321

Գրիչ՝ ներսես արեղա: քերք՝ 562 էջ: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 12,5×14: Գրոքյուն՝ երկսյուն: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—Կիսախորան՝ յուրաքանչյուր Ավետարանի սկզբում: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ հանդուցագիր: Գույներ՝ սև, երբեմն կարմրադեղով: Կազմ՝ գրոշմազարդ կաշեպատ տախտակ, աստաուր՝ մետաքսե գործվածք: Պահպանակ՝ վերջում երկու թերթ թղթե ձեռագրից (ԺԳ—ԺԴ դարեր): Վիճակ՝ բավարար, միայն կազմի վերևի աջ անկյունը շարզված, կաշին պատռված:

Մնթ. Ձեռագիրը թերթակալված չէ. էջաքանակը՝ ըստ գրադարանի քարտի: Մատթեոսի Ավետարանի սկզբնաէջի վրա՝ կնքադրոշմ «7260»:

Ձեռագրին կցված անգլերեն շորս էջանոց մի նամակում, գրված 1891 թ. հուլիսի 22-ին Քլիֆոն Սփրինգսից (Նյու-Յորք), հասցեագրված դր. Հ. Ֆոսթերին, նամակագիր Մերի Փ. Ռայթը հայտնում է, որ ինքը քննել է միս Բուշի կողմից Հ. Ֆոսթերին նվիրված ձեռագիրը, և տեղեկություններ է տալիս գրչի, ժամանակի և բովանդակության մասին: Նամակագիրը ըստ երևույթին, ծանոթ չի եղել հայկական տոմարին, ուստի և ժամանակի համար նշում է ոչ ոչ քան 14-րդ դար, մինչդեռ հիշատակարանում պարզ գրված է հայոց 92 թվականը (1321):

Հ Ի Չ Ա Տ Ա Կ Բ Ե Ը

Գրչի

Փառք... Գրեցաւ յուսապայծառ և սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ մեղապարտ գծողի Ներսէսի սուտանուն արեղայի, ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմի. բնդ հովանեաւ սուրբ տնաւրինականաց Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փրկչի և

* Այս հիշատակարանը իրականում ոչ թե արտագրված է, այլ մեկ առանձին թերթի վրա տպագրված և կցված է ձեռագրին:

Սուրբ Հրեշտակապետացս Միքայելի և Գաբրիելի և Ռաֆայելի, ի թագաւորութեանն հայոց Առնի, որդոյ Աշին թագաւորի, և ի հայրապետութեան Տեառն Կոստանդի, որ կոչի Գրազ[ա]րկցի, ի յաթոռակալութեանս Երուաղէմի Տէր Վարդ[ա]յնի:

Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որ հանդիպիք ի սմա ընթերցման բանի և սղալի՝ նա դուք ուղղեցէք սիրով և մի եպերելի, զի ի վշտալից ժամս գրեցի, յորժամ անարէն ազգն Մահմետի յարեան ի վերա երկրին Կիլիկէի և աւար արարին և բազումք գերի վարեցին և զսուրբ եկեղեցիսն վերուստ ի վայր տապալեցին, որ էջմիածին անուն կոչի, և զայսն:

Գարձեալ աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան, զի կար մեր այս էր, այլ զի ցանկայի սուրբ Աւետարան և վասն շունկորութեան համարձակեցայ գրել զսուրբ Աւետարանս ի վայելումն ինձ և յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց՝ Աստաշահի և Շնոհֆորի և մեծ մայրկան իմոյ՝ Մէնտիկնայ և քեռեկանն իմոյ՝ Յովանիսի, որ Կրակցի կոչի և մաւրաքար որդոյն իմոյ՝ Կոստանդին արեղայի:

Գրեցաւ ի յնաիր արինակէ, որ Չորկցի կոչի, ի թուարեթեանս Հայոց 92 (1321), ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...

Հետագայի

ա. (Մատթեոսի Ավետարանի սկզբնաթերթի վրա) Խաչատուր Հ. Մինասեան Հոդեցի:

բ. (Չուգասի Ավետարանի վերջում) Ես ||| ոս երէցս գնեցի զԱւետարանս ի Կիրակոս երիցոյն 4 (60) տայիրի՝ ինձ յիշատակ և ծնոխղացն իմոց:

6

Մ Ա Ն Ր Ո Ի Ս Մ Ո Ի Ն Ք

(Նյու-Յորք, Տիրան արքեպս. ներսոյան)

Ակներ

92Ը—1329

Գրիչ, ծաղկող, կազմող՝ Կարապետ: Թերթ՝ 210: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծուրյուն՝ 10×7,2: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ քոլորգիր: Տող՝ 16: Մանրանկարչուրյուն—ճակատազարդ՝ 1ա, 45ա, 61բ, 93ա, 158բ, 172ա, 191ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ դրոշմազարդ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ խաչազարդ գործվածք. խաչերի թևերին՝ ՏՐ ԱՄ ՅՍ ՔՍ: Վիճակ՝ բավարար. վերջին թերթերը ջուր տեսած, մասամբ սևացած և որոշ տեղեր անընթեռնելի:

Մեք. Չեռագիրս 1972 թ. հունվարի 21-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողի միջոցով գեր. Տ. արքեպս. ներսոյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (N 10523):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

209ա. Փառք... գրե|| (209բ)ցաւ ևղանակ[աւոր տառս, որ կոչի] Մանրուսումն [ի թվին 229] ||| Յակոբայ, [ի թագաւորութեանս և]ոնի, ի հրեշտակարնակ վանաւրէից, որ կոչի Ակներ, [ձեռամբ] կրկնամեռ անձ[ի]ն Կարա[պետի]*:

Արդ, որք պատա[հիրք] ||| կամ արիւնակաւ, չի[շեց]էք ի [մեղսա]քաւիշ աղաւթս ձեր զեղկելի գրողին, այլ և զժաղկաւղ և զկազմաւղ սորա զԿ[արապետ] և ծնաւդսն մեր, զի խիստ ի կարիս ենք, և Տէրն հասարակաց ձեզ չիշ[ո]ղացղ և մեզ չիշելոցս ողորմեսցի չիւր կրկնակի զալստեան, և նմա փառք: Գրեցաւ տետրակս յարիւնակէ Գրիգորի, որ մական ||| || (210ա) [հոգոյ] իմոյ և ծն[ողացն իմոց] ||| Մանկատա[ագ] ||| Մամխարունին ||| եացն ի Քրիստոս և ամենայն ազգ[ականաց] իմոյ: [Աղա]շեմ զամենեսեան [որք հան]դիպիք [սմա]յ, չիշեսջիք ի մաքր[ափա]յլ յաղաւթս ձեր ի Քրիստոս զմեզ. ինքն, որ առատն է ի տուրս բարեաց, մեզ և ձեզ ողորմեսցի յաւուրն մեծ և ահեղ դատաստանին, և նմա փառք յափտեանս. ամեն:

171բ. Զգրողիկս չիշեա Տէր-ողորմեայիւ:

Ձեռագայի

ա. 210ա. Արդ զնեցի սայ յԵրուսաղէմ ի թվին Հայոց ՊԺ (1361) ամի ||| և այժմ է թվիս ՊԻԳ (1374) ամին, և Քրիստոսի մարդասիրին փառք յափտեանս. ամեն:

բ. 210բ. Նուստ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, որ զնեցի զգիրքս տետրակս ի վայելումն անձին իմոյ թվին ՊՃՂԶ (1427): Ո՛վ սուրբ դասք լոյս երամից սրբոյ եկեղեցոյ մանկունք, չիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զմուրքուր իմ զՄարգարիան, որ զգիրքս զնեց: Դարձեալ աղաշեմ թողութիւն խնդրէք ծնողաց իւրոց Մամխարունին և հար նորա Մկրտչին և զաւակի նորա Մաքեմբագին և զԽերխարունին. թողութիւն խն[դրեցէք] |||:

* Գեր. Տ. արքեպս. Ներսոյանը մեզ հայտնեց, որ ձեռագիրը համալսարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին լսեղոնում իր մոտ է եղել և վնասվել է շրից, որի հետևանքով հիշատակարանի որոշ հատվածներ անընթեռնելի են դարձել, բայց բանի որ ինքը նախապես ծանոթ է եղել հիշատակարանին, 209ա էջի լուսանցքում սև թանաքով նշել է թվականը՝ «229 (1309)», վայրը՝ «Ակներ» և գրչի անունը՝ «Կարապետ», ավելացնելով, որ «թրջուելէն առաջ յստակ կը կարդացուէր. Ն. Վ. Տ»:

Մատենադարանի աշխատակից, ձեռագրագետ Թ. Եզանյանը կարողացավ հիշատակարանի վնասված որոշ հատվածներ վերականգնել, որով պարզվեց, որ ձեռագիրը ընդօրինակված է 229 (1329 թ.) և ոչ 229 (1309) թվականին: Միաժամանակ պետք է ավելացնել, որ 1309 թ. ևս թագավոր չենք ունեցել: Հիշատակարանի մեջ վկայակոչվածը ևս Չ-ն է (1321—1342): Արա ժամանակ, նույն 1329 թ., Ակներում եղել է Կարապետ անունով մի գրիչ, որ այս հիշատակարանի ոճով այլ հիշատակարան է թողել իր ընդօրինակած մի Ավետարանում (տե՛ս «ԺԳ գրի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Խաչիկյան, 1950, էջ 219):

Մ Ա Ն Բ Ո Ի Ս Մ Ո Ի Ն Ք

(Ֆրեզնո, Միքայել Փափազյան)

Գրագարկ

ՉՀԳ.—1327

Գրիչ՝ Ստեփանոս: Սաացող՝ Վասիլ սարկավագ: Թերթ՝ 243: Նյութ՝ մագաղաթ (թուղթ՝ 155, 157—161, 163, 243): Մեծություն՝ 9×12,5: Գույքուն՝ միասյուն: Գիր՝ բուրդգիր: Տող՝ 16: Մանրանկարչություն—ճակատագարդ՝ 27բ, 55բ, 76բ, 116ա, 180ա, 196ա, 212բ: Լուսանցագարդ՝ բուսական: Զարգագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմագարդ: Պահպանակ՝ սկզբում 2 թերթ թուղթ (Ժէ դ., բուրդգիր, միասյուն, մասն քարոզի): Վիճակ՝ բավարար, կազմի Բ փեղկի տախտակը կտտրված:

Մնք. Զեռագիրս 1972 թ. հունվարին Ֆրեզնոյում տողերիս գրողի միջոցով պրն. Միքայել Փափազյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10524):

Հ Ի Ղ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

76ա. Զմեղաւք դատապարտեալ ծառայս Աստուծոյ զՍտեփանոս յերկ[այն] յիշեցէք աղաթիւք՝ ի մեղաց թողութիւն:

212ա. Զստացաւզ մատենիս՝ զպատուական սարկաւագ Վասիլ և զմեղաւոր հոգս՝ Ստեփանոս յերկ[այն] յիշեսջիք ի մեղաց թողութիւն:

236ա. Փառք... Ի թուականին Հայոց ի ՉՀԳ (1327) գրեցաւ եղանակ[աւ]որ տառս ի սուրբ և հոշակաւոր ուխտս Գրագարկ ձեռամբ մեղսաթաւալ || (236բ) և անարհեստ, սուտանուն գրչկայ Ստեփանոս յերկա[յն] ի թագաւորութեան Առնի դեռարոյս պատանեկին, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ, և ի հայրապետութեան Տէր Յակոբայ, ի խնդրոյ աստուածագարդ և սրբաւէր եպիսկոպոս Տէր Վարդանայ և քուէրորդոցն իւրոյ՝ պատուական սարկավագ Վասիլն:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդի[պի]ք սմա ուսմամբ կամ աւրինակ գնելով, յիշեսջիք աղա|| (237) թիւք մեղաց թողութիւն զյառաջասացեալ սրբաւէր եպիսկոպոս Տէր Վարդան և զՎասիլ սարկաւագ և զձնողս նոցին, նաև զմեղաւոր հոգս Ստեփանոս և ձնողան մեր, և որք յիշէրդ զմեղ սրտի մըտաւք՝ յիշեալ լիջիք և զուք ի նոյն ողորմած Տէրն, որ է արհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Աղաչեմ շինել մեղադիր խոշորութեան և սխալանաց, զի կար մեր այս էր: Բայց գրեցաւ ի ստոյգ և յրնտիր արինակաց, որպէս ահա յայտնի է ստոյգ զհիտոզաց:

Հետագայի

ա. 243ա. [Ի թ]ուարեթութիւնս Հայոց ՉՀԱ (1532) վասն քարոզութեան և ողորմութեան աշխարհիս, դարձեալ նոյեմբերի ԺԳ (13) էլաք և ճանապարհ

արարաք բարի երթալու Երուսաղեմէ, և մեր բազկատարած և հառաջմամ[բ] սրտի հանապաղ տալով զաստուածային արհնութիւն իմ հոգևոր եղբարն՝ Տեր Յովանէս աւագ քահանային. ամէն:

բ. 161ա (ԺԹ դ., շեղագիր)

Ձեռքս զըն[այ]՝ դառնայ ի հող,
Գիրքս մընայ՝ յիշատակող:
Կափիրացի Մ. Յովանէսի հընագէտն է զայս գրող,
Ոտից կոխան ձերց ի հող:
Հայ[բ] մեր որ:

Մեր. Կից՝ ձեռագրիս համառոտ նկարագրութիւնը (կատարված Գ. Հովսեփյանի կողմից) և ներսես Ակիբյանի հետևյալ արժեքավոր նամակը՝ հասցեագրված վերջին ստացող Միքայիլ Փափազյանին.

Վիեննա, 19 յունիս 1934

Մեծապատիւ

պր. Մ. Փափազեան

Հաճութեամբ կարդացի Ձեր պատուական գրութիւնը, որ կը հաղորդէր ինձ նորութիւն ձեռագրական աշխարհէ:

Ձեռագրիդ բովանդակութիւնն է Մանրուսմունք, կոչուած նաև Խազտեաթ և Խազգիրք: Կը պարունակէ մեսեդիներ և կցուրդներ, որոնք կ'երգեցուին (նաև ալսօր) գիշերային, առաւօտեան, ճաշու և երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ: Պետք է նկատել «Մանրուսմունքն» տեսակ մը դասագիրք կամ առաջնորդ, որ նպատակ ունի երաժշտասէրներուն ուղղութիւն ցոյց տալ յիշեալ հաստուածներն—որոնք սովորաբար ՏՕԼՕ կ'երգեցուէին—ի բերան ուսանելու: Մանրուսմունքներ երևան կու գան ձեռագիրներու մեջ սկսեալ ԺԳ դարու վերջերէն: Ինձի ծանօթ են օրինակներ 1312-էն (գրուած ի Սիս Գրիգոր քահանայէն), 1325-էն (գրուած ի վանս Գալու Գրիգոր Չորրօկի օրինակէն), 1352-էն, 1353-էն, 1365-էն, 1373-էն ևն: Ձեր օրինակին գրիչն Ստեփանոս Երկայն ծանօթ է ուրիշ ձեռագիրներէ ալ: Զարմանքով նկատեցի, որ Ձեր օրինակի վրայէն ծագած է Գաղատիոյ Զարփսափան վանքի Բ. Տ Մանրուսմունքը, գրուած հաւանօրէն ԺԴ դարուն, ուր պահուած են նաև յիշատակարանները ամբողջութեամբ բառ առ բառ (ըստ Ազան վ. Համամճեանի ցուցակագրութեան. անտիպ): Գրադարկի մէջ գրուած ձեռագիրներու շարքին կը գրաւէ Ձեր օրինակը յետագոյն տեղին, զոնէ շատ ծանօթ շէն 1327-էն յետոյ այս վանքին մէջ գրուած ձեռագիրներ:

Կը յուսամ թէ տողերս պիտի գոհացնեն Ձեր հարցասիրութիւնը:

Կը շնորհաւորեմ զՁեզ, որ ունիք այսպիսի պատուական ձեռագիր մը և կը մաղթեմ, որ իբրև մնացորդ նախնեաց պահպանէք խնամով, մինչև որ հասնի մեծ Մատենադարան մը, ուր գտնէր պատուաւոր տեղ մը ի վայելչս պիտութեան, յատկապէս երաժշտագէտներու:

Ես չափազանց շնորհակալ եմ Ձեր ազնուութեան, որ բարի եղաք ծանոթացնել ինձ ձեռագիրս. իցի՛ւ հետևէին Ձեր բարի օրինակին ոչ միայն ուրիշ նման հնութեան սեպհականատէրներ, այլ և մեծ հաւաքածոյքներու տէրեր...

որոնք կը սիրեն միայն ամրածածուկ պահել նախնեաց մնացորդները, իրենք չեն օգտուիր և թույլ ալ չեն տար այլոց օգտուելու: Փորձառութիւնս յայսմ մեծ է դժբախտարար:

Երախտագէտ զգածումներով և յարզանքներով.

Հ. Ն. Ակիճեան

Տ

ՄԱՏԵԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, N 2)

Քեմնակի վանք (Ղրիմ)

ՊԻԲ—1373

Գրիչ և ծաղկող՝ Քրիստոսատուր: Ստացող՝ Մաղաքիա: էջ՝ 301: Գրու-
րյուն՝ հրկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչութիւն—լուսանցա-
զարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ դրոշմազարդ կաշի: Վիճակ՝
բավարար:

ՄՆՔ. Զեռագրի 1 և 300 էջերի վրա գրված է գրաքննչական պարսկերեն կնքագրոշմ (տե՛ս N 4 ձեռագրի ծանոթ.):

40-ական թվականներին ձեռագիրը գտնվել է նյույորքաբնակ գորգավա-
ճառ և հնահավաք Պարույրյանի մոտ, որից և ձեռք են բերել Մարտիկյանները:

Հավանաբար այս մատչանը պատկանում է 1918 թ. Ազուլիսից թալան-
ված և հետագայում Թավրիզում վաճառված ձեռագրերի խմբին (հմմտ. N 4):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

էջ 1—277. Մատեան Ողբերգութեան Գրիգորի Նարեկացոյ. բան Ա—ՂԶ:

էջ 277—278. Յիշատակ մատենիս գրութեան:

էջ 278—299. Վարք սրբոյ աննն Աստուծոյ Գրիգորի Նարեկացոյ:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 299. Փառք... || (էջ 300)... Արդ, եղև զբաւ գրչութեանս ըստ հոլովման շրջագայութեան ամաց թվակի ազգանագեան ազին արեթական տումարի երկնակ քառից հարիւրոց և տասանց վեցից և թուոց վեցից (1373), յաշխարհս եռնաց, որ կոչի Ղրիմ, ի հայրապետութեան Գրիգորի և մերոյ արքեպիսկոպոսին Տէր Կիւրեղին, ձեռամբ թարմատար և փցուն գրչի Քրիստոսատուր պիտակա-
նուն կրանաւորի, ընդ հովանեաւ հռչակաւոր երկնահանգէտ և սուրբ ուխտիս, որ կոչի Քեմնակի վանք, յանուն կենսակիս մարն լուսոյ Սուրբ Աստուածա-
նին և առ հանգստարան երջանիկ և սուրբ հարն մերոյ խաչաշարշար խոտա-
ճարակ մեծ ճգնաւորին Քրիստոսի և ի տիեզերալոյս Աւետիք վարդապետին՝ յոյժ վայելուչ զուարթատեսիլ և տրտմահալած լեանային և դաշտային ծովա-
հայեաց:

Արդ, այսմ հոգեպատում սուրբ կտակիս և աստուածաբանեալ սուրբ մատ|| (էջ 301) ենի՝ հոգէնորոգ և արտաւարածին, այսահալած և բուծիչ ցաւոց լուսաւորիչ հոգւոց և փարատիչ խաւարային խորհրդոց, խորտակիչ ամբարտաւանութեանց և վարժիչ նուաստախոհութեանց, ցանկացաւ եղեալ սրբասնեալ և կուսակրան քահանայն Մաղափիա (քերված և գրված «Յոհան») և ստացնու գսա արդեանց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և հրահանգ և վարժիչ հոգւոյն և մտաց և ի յիշատակ ծնաւդաց իւրոց (բաց թողնված տողեր են եղել, որտեղ գրված է հետագայի հիշատակարան):

Որք հանդիպիք սմա կարգալով կամ արինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր Մաղափիա (քերված և գրված «Յոհան») արեղան՝ զստացաւդ գրոցս և զծնաւդսն իւր և զամենայն արեան մերձաւորսն, և զիս զանպիտան զժողակս զՔրիստոսա յաուր արեղայն և զիմսն ամենայն: Յիշեսջիք և զշնորհաւդ արինակիս զՍարգիս կրանաւոր՝ սպասաւոր Սուրբ նշանին (մեկ ու կես տող բաց) և զուր յիշեալ յիշիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է արհնեալ յաիտեանս. ամէն:

էջ 3. Զնուաստ հոգս զՔրիստոսաւոր կրանաւոր և ստացաւդն զՄաղափիա (քերված) կրանաւոր յիշեսջիք աղաթիւր առ Քրիստոս:

էջ 71. (էջի ներքևի լուսանցքում) Զշեշտերն յաղագս եղանակի եզի, որ ոտնաշափն ուղորդ գայ և ի գոյնն, զի լալիք է:

էջ 122. Զանարժան զձողս աղաշեմ յիշել ի Տէր:

էջ 192. Ո՛վ սուրբք Աստուծոյ, որք աղաթէք լուսաիզձ մատենի, զողորմելիս և զանարժան[ս] Քրիստոսաւոր կրանաւորս և ստացաւդ սուրբ կտակիս Մաղափիա կրօնօորն յիշե[սջիք] ի Քրիստոս:

Հետագայի

ա. էջ 299. Արդ, ես խօջայ Փիւրումս ստացայ զսուրբ գիրքս, որ կոչի նարեկ ի հալալ արդեանց իմոց առ ի վայելումն որդւոյն իմոյ Տէր Յոհանին և յիշատակ ի գուռն Թումայի սուրբ առեֆելոյն: Մի՛ որ իշխեսցէ հանել և կամ վաճառել գսա ի դրանէ սորին: Եւ որք յանդգնին՝ զբաժակն Յուդայի արբցեն:

էջ 301. ... Խոջա Փիւրումին և Մարիամին և եղբարց իմոց՝ Հախնազարին, Հայրապետին, Թէոդորոսին, Անդրէասին, Ստեփաննոսին, Մկրտչին և ամենայն բնտանեաց իմոց:

Եւ յորժամ ստացայ զսա, էր թուական Հայոց ՌՃԻ (1671),

բ. էջ 146. (Վերի լուսանցքում) Յայոց թվին ՌՄԽԸ (1799). ԼԻԺՆՍ (ծածկագիր):

Թերք՝ 281: Նյուր՝ մագաղաթ (թուղթ՝ 83—90, հետագայի հավելում): Մեծուրյուն՝ 12,5×17,5: Գրուրյուն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Մանրանկար:

շարքում—նորան՝ 7 (թուղթ Եվսերի՝ 2բ, 3ա, Համարարրառ կանոններ՝ 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8ա, 9բ, 10ա): Մատթեոս՝ 14բ, Ղուկաս՝ 139բ, Հովհաննես՝ 219բ, Երկգույն (կարմիր և կապույտ): Կիսախորան՝ 15ա, 140ա, 220ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Չարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ արծաթապատ տախտակ, վրան խաչելութուն, Բ փեղկի վրա մի բանի զունավոր քարեր, աստառը՝ շերտավոր գործվածք: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Հետագայի

ա. Կազմի վրա, խաչելության ներհում՝ Յիշ[ա]տ[ա]կ է ոսկերիչ Յաուրիս, ՌՄՄԳ (1804):

բ. 14ա. Աստուած լուսաւոր[ի] Հօռօմի հոգին մէ զօլաթեմ Ավետարանիս գին տվեց: Աստուած լուսաւորէ Ղիմաթի հո[գին]...

գ. 90 բ. 1918 թ. մարտի 7-ին մենք փախանք:

դ. 139ա. Յիշատակ է սուրբ Ավետարանս Յովհաննէս և իւր եղբայր Համարսնումին, և իր զաւակ Գէորգը յաշխարհ եկաւ 1892 թուին: Աստուած իւրայն յարեշատութիւն տացէ և խաղաղ կօնօք պահեսցէ. ամէն:

149ա. (նույն ձեռքով) իս Գէորգը Յովսէփեճց մնաց անկատար:

289բ. Վա՛յ բեզ, Մինաս, Ռ (1000) բերան:

10

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, N 2)

Պշ—1421

Գրիչ՝ Բարսեղ: Մաացող՝ նորշա: Թերթ՝ 237: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 16,5×23,8: Գուրքումն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 18: Մանրանկարչություն—բոլորէջյան առյուծ՝ 69ա, Մարկոս՝ 69բ, Ղուկաս՝ 112բ: Կնոջ նկար՝ 236ա, Բարսեղ գրչի պատկերը՝ 236բ (մակագրված. «Սուրբ Ստեփաննոս, բարեխաւս առ Աստուած վասն անարժան Բարսեղի, զի տաց զմեղացն թողութիւն»): Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Պահպանակ՝ մագաղաթ, 1 թերթ սկզբում, 2 թերթ վերջում՝ Ժ—ԺԱ. դդ.: Վիճակ՝ բավարար. վերջին թերթերը մաշված: Նախկինում վերանորոգված և թերին լրացված:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

235բ. Փառք... Շնորհիւն Աստուծոյ սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս Ժ (10) ամով և անսվաղ ձեռամբ իմով՝ Բարսեղի

տրուպ և անպիտան գրչի, մեղաւոր անձամբ: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան՝ սխալանաց անմեղադիր լինել, վասն զի սառապանաբ և հեծութեամբ գրչի ի ստոյգ արինակէ՝ զցանն և զայլ խորհուրդն ի յայլուսա բերելով:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան զընթերցողսդ, որ ընթեանոյր և լուսաւորիք կամ որք արինակէք գրչութեամբ, ինձ և ծնողաց իմոց՝ Կոստանդին և Մամա-
 ֆանին, ևս նոցա մարն՝ Մաղկոցայ, և Եղբարց իմ՝ Աբրիհամա և Կարապետին
 և Դեղին և քվեր՝ Մատրոսին, և Հայրապետին և Երենկին, և ծրոդիս՝ Բարսե-
 ղիս և ամուսնոյ իմոյ: Ով հայ[ր]ք իմք, թողութիւն խնդրէք յԱստուծոյ, և նա
 կարող է սղորմութիւն շնորհել մինչև ձեզ. ամեն, ամէն, ամեն և ամենայն
 թամ||... (շար. էջերը թափված):

Սասցողի

237ա. Փառք... որ հասոյց զմեզ ի վերջ տառիս և աստուածաբան սուրբ
 Աւետարանիս: Արդ, աղաչեմ զամենեսեանքդ, որք հանդիպիք այսմ բուրաս-
 տանիս կամ տեսնելով և կարդալով, կամ արինակելով, կամ ||| ով և ի սքան-
 ճելացն Քրիստոսի բժշկութիւն և ի հիւանդս և ախտաժեւտ ցուցանելով, յի-
 շեսցչիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացողս սորա զհայր՝ Նորշա և զանդ-
 րանիկ զորդին իւր՝ զԶվանն, զսիրեցեալ յԱստուծոյ և յամենայն միահամուտ
 եկեղեցոյ ուխտէս և հասարակ ժողովրդոցս՝ մեծամեծաց մինչև զփոքունս, և
 զմեծ Եղբայր իւր՝ զԱշխիբէկ, և զհոգևոր մայրն մեր՝ զԴուսիայ և զսրբասէր
 դուստրն քոյրն մեր զԴուլմէլիի և զթոռնե[րն]՝ Աստուծաւոր, Խաչատուր,
 Թամսեր ||| Վախախ, Աբամէլիի, որ են կենդա[նի] օրհնէ և զհանգուցելոցն՝
 ողորմի ||| Ամիրշայ, Սիրանշաւ, Ոսկի, Հոփի[սիմէ], քստացաւ և ետ կազմելի
 հալալ [ընչից] ի յիշատակ իւրեանց հոգոյն և նա ||| յիշող յիշեալ յիշիք ի միւս
 անգամ, ամէն: Թվին ՊԶ (1421):

Հետագայի

ա. 236ա. Աստուած վկա, ևս Յովհաննէս անպիտան արեղէս գրեցի:
 Փառք... ևս Մմեռնս, ևս Աղաջանս, ևս Վրդանեսս, ևս Մարիամս տվինք մեր
 հայրենիք վերի ամբարն շափարովն վախճ ի դուռն Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին
 յիշատակ ծնադաց մերոց, հարն մերոյ՝ Փանոսին, Աղաջանին մայրն մեր՝
 Թոփեմարին, Հասուլին և Եղբարց մերոց՝ Մելիքին, հանգուցեալ առ Քրիստոս
 եղիլին, Երեմանոսին, Միրզաջանին և քվերն մեր հանգուցեալ առ Քրիստոս՝
 Չինարին, և հարսն մեր հանգուցեալ առ Քրիստոս՝ Դուլջհանին, վկայութեամբ
 Գրիգոր վարդապետին Յաղնեցի: Ես Ամիրզոյի որդի տանուտէր Հայրապետ
 վկայ, ևս Ասլանի որդի Սարգիսս վկայ, ևս Ամիրի որդի Փիրդարամս վկայ:
 Ով հակառակ լինի այ[ս] վախճի... (անընթեանելի երկու տող):

բ. 237բ. Այլ մերձեալ աղաչեմ յիշատակել յաղօթս զհայր վանացն
 զմահտեսեայն Սուրբ Ստեփանոսին, զհայր Մարգարէն և զանդրանիկ զաւակ
 երիտասարդն իւր զՍտեփանոս, զղեռարուսիկ ծաղիկն և զեղկելի կազմող՝
 զՊօղոս Յաղեցի, զաւելածուս սուրբ Շուշանիս, և յիշողք՝ յիշեալ յիշիք ի միւս
 անգամ զայլուսան, ամէն:

գ. 237բ. ևս մահգասի Պօղոս իմ սրտիս յաւժարութեամբ ԻՌ (20.000) դա-

հեկան տվի գուռն սուրբ Յովանէս Մկրտչին վահմու, որ բանացընի, դարենն Բ (1000) դահեկան տայ եկեղեցուն լուսագին: Որ որ այլևս |||:

11

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Բարկեն եպս. Վարժապետյան)

Սանահին

ՊՂ.—1441

Գրիչ և ստացող՝ Տերունական: Մաղկող՝ Հովհաննես: Թերթ՝ 302 (604 էջ): Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 14×17: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 19: Մանրանկարչություն—Համբարձում՝ էջ 465: Մատթեոս՝ էջ 4, Ղուկաս՝ էջ 286: Կիսախորան՝ էջ 5, 175, 287: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար. պակասում են Մարկոս և Հովհաննես ավետարանիչների և տերունական նկարները:

Հ Ի Շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 599. Փառք... || (էջ 600)... Արդ, ևս Տերունական արեղայս, յետինս ի կարգաւորաց, յիշեցի դրան մարգարէին, որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիսն կամ բնդանի յԵրուսաղեմ: Ընդ որս և ևս մեծ յուսով և սուրբ սիրով գրեցի զԱւետարանս. զի թէպէտ շէի լաւագոյն, հմուտ այսմ արհեստի, այլ սէր կատարեալ ի բաց մերժէ զերկիրդն, ապաւինեցա յամենակարողն Աստուած, Բանն Հար և շնորհաւր Սուրբ Հոգոյն կատարեցի և ետու ծաղկել Յոհանէս վարդապետի տիրական պատկե|| (էջ 601)բար, բոլոր տնարինականօք, փառօտր աւետարանչօք և գեղեցկատեսիլ խորանօք և դիրահանաց ծաղկաւր և գոյներանկ գեղօք, ծերացեալ աշար յաշխատեալ և նեղացեալ յոլով և կատարեալ կարողութեամբն Աստուծոյ: Նոյն և ևս՝ Տերունական, ծերացեալ և նիւնեալ անձամ[բ], յետինս աշակերտաց նորա, որով վրստահացոյց զիս ի շուր պատկերաց, կատարեցաւ շնորհաւր Սուրբ Հոգոյն դառն և դժնեա ծամանակիս, որով էառ զՇամշուլտա Չահանշա ամիրզեն, գերեաց և կոտորեաց ի թվին ՊՂ (1441) ի յերկնայանգեա և գերահռ[շակ] սուրբ ուխտս Սանահին, առ դառն մար լուսոյ Աստուածամնիս, կամացկութեամբ եղբարցս Ներսէս փիլիսոփաի և այլ միարանիցս:

Արդ, ևս Տերունականս, հոգս և մոխիրս, ստացայ զսուրբ օետարանս յիշատակ ինձ՝ հոգոյ [ի]մոյ և ծնողաց իմոց, հօր իմոյ՝ Նախիլին և մօր իմոյ՝ || (էջ 602) Թամրա խաթունին, եղբարց իմոց և քերց և ամենայն յարեան մերձօտաց, որք ի Քրիստոս ևն հանգուցեալ: Վասն որոյ յերեսանկեալ աղաչեմ զհամայնգումար զասրդ քահանայից, որք օգտիք ի սմանէ և լուսաւորիք սովօ, յիշեցէք ի Քրիստոս՝ զիս զբազմամեղս զՏերունական, որ ստացա զսա յիշատակ ինձ ի վայելութն, զի մեծ յուսով ստացա և սիրովն Քրիստոսի գրեցաւ և

ծաղկեցաւ [յ]ոյժ տաժանմամբ, այլ և բարերարն Աստուած տացէ զիւր առաւ սղորմութիւնն մեզ և ձեզ:

Գարձեալ յերես անկեալ աղաչեմ զհա[ն]դիպողքդ աստուածախաւս բուրաստանիս, զի սահման է զգալի աշացս՝ նաեւ ի գեղեցիկ իր. լուսաւորի միտքն և իմաստանա, քաղցրանա կամքն և ուրախանայ, ապա ախորժի ամենայն զգալ ը(էջ 603) արանքն և տայ ի լեզուն զշահարար սերմն և լսելիս բազմաց և բերէ զպտուղ անուշ և արդիւնարար, այսինքն զբարի յիշումն և զԱստուած սղորմայն ի խորոց սրտէ:

Արդ, որք նախք ի ծաղկազարդ և հոգելից դրախտս, յիշեսչիք առ հասարակ զգրեալքս ի սմա ի սուրբ աղաթս ձեր, և ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշելոցս սղորմի Քրիստոս Աստուած, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

Մաղկողի

էջ 287. ԶՅոհանէս մեղապարտ նկարիչ աղաչեմ յիշել ի մեղաց թողութիւն, վասն սիրոյն Քրիստոսի:

Հետագայի

ա. էջ 2. Ես Տէր Պետրոս թողի զԱւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց՝ յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, (նույն ձևորով տողամեջ՝ «և կողակցին իմոյ Նիկարին») և որդոցն իմոյ՝ Ղուկասին, Հայկազին, Գրիգորին, Անտոնին, և դաստերացն իմոց՝ Սառային, Նդիսարեաթին, և հարսին իմոյ՝ Սիրայիսարունին, Մարիանին, և թոռանց իմոց՝ Պետրոսին, Մէլիֆունին, Քասպարին, Անտոնին, և միւս այլ Պետրոսին և դաստերաց նորին՝ Մարիանին, Խաթուննանին, Յարուխին, Սալվինազին, և այլ ամենայն յար[խան] մերձաւորաց իմոց՝ կենդանեաց և հանգուցելոցն, ամէն:

Այլ ոչ ով գաւի շիւնի ո՛չ իմոց և ո՛չ աւտարաց, և թէ քահանայ լինի ազգի իմոյ՝ պաշտելոյ զսուրբ Աւետարանս, և եթէ ոչ, յիշատակ տանն իմոյ մնացէ մինչև ի խորին ծերութիւնն: Աստուած սղորմի Տէր Տէրունականին, որ գրեաց զսուրբ Աւետարանս և ծախեաց մեզ, ամէն:

Եւ զիս՝ անարժան Մկրտիչս մի բերան յիշէք, գրող յիշատակարանիս:

բ. էջ 603. Արդ, աղաչեմք յիշել ի Տէր կրկին ստացող սուրբ Աւետարանիս զԱմիրն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեան իւրոյ՝ յիշատակ հոգոյ և մարմնոյ ի ամենայն արեան մերձաւորաց, զի փափաճէի և առի, կարաւտ էի և տեսի, ծարաւ էի... (շար. էջ 604, անընթեռնլի):

գ. էջ 1. Զայս գրքչայ Աւետարանս առի Տէր Մինասեան տապաղ Կարապետնց ըմբնէ, որ փրթոթեսթանտ է. ի[նձ] ծախեցին, արժեքքն հինգ դուրուշով, Շեկոյ անպիտանիս: Վրկայ բանիս սրբազան Յակոբ վարդապետ և Տէր Կարապետ, Տէր Յակոբեան և Արուսեան Յօհաննէս. հազար ութ հարիւր վաթսուն և մէկ, մարտի 25ին. Տիւրանակերտ (ստորագր.) Յակոբ վարդապետ Տիգրանակերտցի (երկու կնքադրոշմ):

էջ 6. Ընծայի Աւետարանս Սուրբ Կիրակոս եկեղեցոյն Տիւրանակերտի ի Շեկոյ ձայնաոր վարժապետէ:

էջ 174. Ընծայի սուրբ Աւետարանս Սուրբ Սարգիս եկեղեցոյ ձայնաոր

վարժապետ Շեկոյ դպրէ ի դուռն Սուրբ Կիրակոս եկեղեցոյ. 1881 օգոստոս 15 Տիբրանակերտ (նման՝ էջ 283):

12

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, N 3)

Վասպուրական

ՁՃԱ.—1462

Գրիչ՝ Մկրտիչ քհ.։ Ստացող՝ Հովհաննես կր.։ Քերք՝ 344։ Նյութ՝ թուղթ։ Մեծություն՝ 17,5 × 25,5։ Գրություն՝ երկսյուն։ Գիր՝ բուրբգիր։ Տող՝ 21։ Մանրանկարչություն—Մենդաբանություն՝ 1ք, Ավետում և Աստվածահայր Հովսեփ՝ 2ա, Մոզերի երկրպագությունը՝ 2ք, Քառասունօրյա զալուստ՝ 3ա, Մկրտություն՝ 3ք, Պայծառակերպություն՝ 4ա, Հարսանիք Կանայում՝ 4ք, Անդամալուծի բժշկությունը և Ղազարոսի հարությունը՝ 5ա, Մուտք Երուսաղեմ՝ 5ք, Վերնատուն՝ 6ա, Մատնություն՝ 6ք, Խաչելություն և թաղում՝ 7ա, Դժոխքի ավերումը՝ 7ք, Հարություն՝ 8ա, Համբարձում՝ 8ք, Հոգեզալուստ՝ 9ա, Ղազարոսը Արրահամի դոզում և Մեծատունը տասպակի մեջ՝ 9ք, Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա և Ավետարանի պատվիրատու Հովհաննես կրոնավորը իր հոր՝ Տեր Մարտիրոսի հետ՝ 10ա։ Խորան՝ 10 (թուղթ նվաքի՝ 10ք, 11ա, Համարարբառ կանոններ՝ 11ք, 12ա, 12ք, 13ա, 13ք, 14ա, 14ք, 15ա)։ Մարկոս՝ 105ք, Ղուկաս՝ 166ք, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 267ք։ Կիսախորան՝ 16ա, 106ա, 167ա, 268ա։ Լուսանցազարդ՝ բուսական, կենդանական։ Զարդագիր՝ թաղանթի, հանդուցագիր։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, զրոշմազարդ։ Պահպանակ՝ մաշաղաթ, մեկական թերթ սկզբից և վերջից՝ «Պատմություն Յովսափի և Բարաղամու», Ժ—ԺԱ դդ.։ Վիճակ՝ բավարար։

Մեր. 1972 հունվարի 8-ին Լոս Անջելոսում տողերիս զրոզը այս ձեռագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (N 10521)։

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

104ք. Քրիստոս Աստուած, քո սուրբ աւետարանչիս բարեխաւսութեամբ ողորմեա ստացողի սուրբ Աւետարանիս՝ Յովաննէս կրանաւորին, և ծնաւդացն՝ Մարտիրոս քահանային, և մօրն || (105ա), և ամենայն արեան մերձաւորացն իւրոց, և ինձ մեղապարտ գժողիս՝ Մկր[ա]չի, և ծնաւդացն իմոց, և թող զմեզս մեր ամենեցուն, և այնոցիկ, որ ասեն զամէն։

166ա. Զստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զՅովհաննէս կրանաւորն, որ եռափափագ սիրով ստացաւ զսա՝ զԱւետարանս աստուածախաւս, ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց։

Արդ, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ արիւնակելով, յիշեցէք զսոսա անմոռաց յիշմամբ ի սուրբ աղաթս ձեր և մեղաց թողութիւն խնդրեցէք ի

Քրիստոսէ, և Աստուած, որ առատն է ի տուրս քարեաց, ձեզ և մեզ առ հասարակ ողորմեացի. ամէն:

341ա. Փառք... || (342ա)... [ե]ւ սա [տե]սեալ զսորայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ, ոմն Յովհաննէս կրանաւոր, զոր ի վաղուց հետէ ցանճացաւ եղեալ աստուածախաւս սուրբ մատենիս, և ետ գրել զսայ, յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդացն՝ Մարտիրոս քահանային և Աղուփին, և ամենայն արեան մերձաւորացն և երախտաւորացն:

Եւ արդ, ես յետինս ի քահանայս և անարժանիս ի մանկունս եկեղեցւոյ՝ Մկրտիչ քահանայ, հրաման առեալ ի պատուիրանադիր առաքելական բանէն, որ ապէ. Յոր կոչումն կոչեցար՝ ի նմին կացջիր...

342բ. ...Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս այս ձևամբ սուտանուն զրչիս՝ Մկր[տ]չի, անիմաստ և անախմար: Եւ իմ անընդունակ զուով յարուեստ զրչութեան և բազում մեղաց ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի մերում, զոր պարզ[ե]կեաց մեզ մարդասէր հոգին, բազում աշխատասիրեալ իմ սմայ, գրեցի անարժան ձևաւք իմովք չ[ը]նտիր և ի ստոյ[գ] արինակէ, կենաւք տառապանաւք և բազում պանդխտութեամբ, նեղեալ յերեկի և յաներևոյթ թշնամեաց, ըստ նմանութեան կամ ծովու, որ յալեաց տատանեալ: Իսկ գրեցաւ սուրբ աւետարեք Աւետարանս ի մեծ թուականութեանս Հայոց ԶԺԱ (1462) ի կաթողիկոս... (շար. էջերը թափված):

Հետագայի

ա. 1բ. (Նկարի շրջանակի ստորին մասում կապույտ խորքի վրա սպիտակ երկաթագրով, մասամբ անընթեռնի) ԶՂ ||| և զծնաւդսն իւր յիշեց[էք ի] Ք[րիստո]ս:

բ. 105ա. (Այլ ձևագրով, բոլորգիր, ժե գար) Յիշեցէք ի Քրիստոս զՂումրի խարուն, զԹուրանդէն և զԱվրան և զԹարսէն և Աստուած ողորմի ասացէք սոցա. ամէն:

գ. 5ա. (Նկարի լուսանցքում) Ես Տէր Պ[ե]տրոս Բ[ա]ղէշեցի, ո[ր] կոչի որդի[ի] Տէր Սարգ[ս]ի, որ եկա[ւ] զընկան ժեղովք Մապրոկորու Սուրբ Կառապետին, որ հանդիպայ այս Աւետարանիս թուին ՌՄՄԴ (1805)-ին:

դ. 266բ. Չայս Կարմիր Աւետարանս գնեցի Առաղի Յարութիւն վարդապետէն ի Բաղէշ Սիմէօն Սասունցի Դաւթեան: 1873 թիւ Փրկչի, հոկ. 10:

Գրիչ՝ Ղուկաս: Թերք՝ 474: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 7,5×9,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 17: Մանրանկարչուրյուն—Ճակատագարդ՝ 72ա, 138բ, 175ա, 371բ, 399բ, 433բ: Լուսանցադարդ՝ բուսական: Զար-

դապիր՝ թռչնապիր, հանդուցապիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմադարդ: Վիճակ՝ քայքայված, ցեցակեր, սկզբից, միջից և վերջից պակասավոր:

Մնթ. Չեռապիրս 1972 թ. հունվարին Սան-Ֆրանցիսկոյում տողերիս գրողի միջոցով ն. Մարտիկյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (N 10526):

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրչի

300թ. Չմեղաւոր և զանարժան Առկասս յիշեցէք:

14

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

(Ֆրեզնո, Սուրբ Երրորդություն Մայր Եկեղեցի, N 4)

ժե—XV

Հիշատակարան շունի:

15

ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵԻԱՅԻՈՅ ԼՈՒՄՄՈՒՆՔ ԳԺՈՒԱՐԻՄԱՅ ԲԱՆԻՑ
Ի ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՅՆ ՅՈՐԱՅ

(Ֆրեզնո, Սուրբ Երրորդություն մայր Եկեղեցի, N 5)

ժե—XV

Գրիչ՝ Սարգիս:

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Գրիգոր Տաթևացու

[[[[Եւ] ժողովողն մեկնութեան[ս է] վաճական վարդապետն՝ աշակերտ Մխիթար վարդապետի, որ Գոշ անուանի, և է սա վարդապետն Վարդանայ, և Վարդանն՝ Ներսէսի, և նա՝ Նսայեայ վարդապետին, որոց յիշատակն արհնութեամբ եղիցի. ամէն:

[Ա.]րդ, ես վերջինս ի ծնունդս Եկեղեցոյ Գրիգոր մականուն խնդրող բանի, որ ի վաղուց հետէ փափաքէի բոլոր Մեկնութեան Յորայ: Եւ ի թուականութեանս Հայոց ՊՄէ (1408) ամի Եկեալ մեր յիրկիրս Քաջբերունի և ձմերեալ ի հրեշտակարնակ վանքս Մեծովոյ, ի սպասու դամբարանաց վարժապետացն սրբոց: Եւ ընթերցմամբ հաւաքեցի զգծուարալոյժ բանս Յորայ և զմեկնչաց նորա, այլ և սակաւ ինչ լուծումն Առիստակիսի և Գէորգեա ի խրատս գրչու-

թեան, ընդ նմին և զՔաղուածոյ մեկնութեանն Յովհաննու աւետարանչի, և ընծայեցի ի պա[տիւ] սուրբ տեղոյս ուսում[նաս]էր անձանց՝ ուղղադաւան մտաց [և] ի գլուխս բաժանելով վասն մտաւոր տեսութեան և զարդ ուսման ի պէտս բեմասացութեան և ի խրատս զրուցատրութեան:

Արդ, եթէ գտցի ինչ ի սմա ըստ հաճոյից խնդրողաց՝ Տեառն շնորհ[ք և թէ] ոչ՝ այնպէս շնորհք և պակասն [փոքր] ընկալ անաւթոյս մերոյ ն[երես]ցի, որ և լուսաւոր վարդապետին մերոյ Յովհանն Ռոտմեցոյ ի սմա մասն բարեաց յիշեալ եղիցի: Որ և մ[եզ] յուսողաց և ձեզ յիշողաց ողորմութիւն Տեառն հասարակեացի:

Այլ և աղաչեմ զմտերիմ գաղափարաւոս, գրել զսա[կ]աւ յիշատակ մեր, և դու[ք] գրեալ լիշիք ի գիրն կենացն յաւիտեանից. ամէն: Եղիցի, եղիցի:

Գրչի

Այլ և կրկին աղաչեմ յիշեցէք ընդ վերոյ ասացեալն զբազմամեզ գրիչս զՍարգիս և զձնողն իմ և խոշորութեան անմեղադիր լերուք, զի կար մեր այս էր:

16

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Ալիս Գալուբշյան)

ԺԵ—XV

Գրիչ՝ Զաքարիա: Մաղկող՝ Թումայ: Նյուք՝ Թուղթ: Մեծուքյուն՝ 21,5 × 31: Գրուքյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա՝ 2ք, Իսահակի զոհարերությունը՝ 3ա, Ավետում՝ 3ք, Մնունդ՝ 4ա, Մոզերի երկրպագությունը՝ 4ք, Քառասունօրյա գալուստ՝ 5ա, Կոտորումն մանկանց և Մկրտություն՝ 5ք, Հարսանիք Կանայում՝ 6ա, Նկանակների բաշխումը՝ 6ք, Անդամալույծների բուժումը՝ 7ա, Պայծառակերպություն և Ղազարոսի հարությունը՝ 7ք, Մուտքը Երուսաղեմ՝ 8ա, Ոտնլվա և Մատնություն՝ 8ք, Քրիստոսը Պիղատոսի ատյանում՝ 9ա, Խաչելություն՝ 9ք, Գժոխքի ավերումը և Հարություն՝ 10ա, Համբարձում՝ 10ք, Հոգեպալուստ՝ 11ա, Սարգիս և Թեոդորոս զորավարներ՝ 11ք: Խորան՝ 10 (Թուղթ Եվսերի առ Կարպիանոս՝ 12ք, 13ա, Համաքարբառ կանոններ՝ 13ք, 14ա, 14ք, 15ա, 15ք, 16ա, 16ք, 17ա): Մատթեոս՝ 18ք, Մարկոս՝ 95ք, Ղուկաս՝ 146ք, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 217ք: Կիսախորան՝ 19ա, 96ա, 147ա, 218ա: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ զրոշմազարդ. Ա փեղկին մետաղյա 5 խաչեր, մեկը կապույտ ակով: Խաչերի վրա՝ «Աղայրէգի», «Ալիխան» «Յուխան», «Տոանդ[ուլ]», «Թրկէլդյ (°): Պահպանակ՝ մազաղաթյա, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, մասն Ավետարանի, Ժ—ԺԱ. դդ.: Վիճակ՝ բավարար, միայն կողի կաշին պատուված:

Մնք. 1972 թ. հունվարի 23-ին Նյու-Յորքում տողերիս գրողը այս ձևագիրը նվեր ստացավ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի համար (N 10522):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

285բ. Փառք... որ տրամառեաց զմատունս վերջացեալ տկար ոգոյ՝ Չա-
 քառոյ սուտանուն կրօնաւոր, զրեալ և կարգեալ ըզճառս երախտեաց աստուա-
 ծագործ սքանչելեացն, զոր ճշմարիտ և աստուածաբան միածին Որդին Աս-
 տուծոյ Յիսուս Քրիստոս ի վախճան աւուրցս այսոցիկ կատարեաց զնշանս և
 զարուեստս, որպէս զի որբ ընթերցին, ի միտ առցին, թէ նոյն Տէր է, որ Մով-
 աէսի հրամայեաց||... (շար. էջերը թափված):

Մաղկողի

16բ (Խորանի վերին հեծանի վրա) ԶԹումա ծաղկոզս յիշեցէք ի Քրիստոս
 աղաչեմ:

Հետագայի

ա. 286ա. Ով լուսերամ դասք քահանայից և մանկունք սուրբ եկեղեցոյ,
 յորժամ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս, ասացէք Աստուած-ողորմի Վարդա-
 նին և ծընօղացն՝ Արեւիսամուն և Գօզալին, կողակցուն՝ Մարանին, որդոյն՝
 Յովանէսին, Յոհանիսին և Մկրտչին, դստերացն՝ Սինուրարին, Մարգարտին,
 Ալբունին, հարսներաց՝ Զամանին, Գաֆարին, Հոռոմսիմին, Արեւիսամուն,
 Մանուկին, Մավիսանին. ասացէք Աստուած ողորմի, որ ստացաւ զսուրբ Աւե-
 տարան ի հալալ վաստակոց իւրոց, ասացէք Աստուած-ողորմի, Աստուած ձեզ
 ողորմեցի. ամէն:

Արդ, ես՝ Վարդանի որդի Յովանէս և եղբարն իմ՝ Յոհան և Մկրտիչն զնե-
 ցինք զսուրբ Աւետարանս ի հալալ վաստակոց մերոց՝ յիշատակ հոգոց մերոց
 և ծընօղաց մերոց՝ Վարդանին և Մարանին, և ծընօղաց նորին՝ Փանոսին և
 Խոռոմին, և Տէր Յոհան սրբասէր քահանային, որ կամակից եղև այս բարի
 բանին, թվին ՌՃԿԲ (1713):

բ. 287ա. Փառք... Զվերջին զստացողս սուրբ Աւետարանիս՝ բարեմիտ և
 հաւատարիմ աղա Միւսայէլ և կողակիցն իւր Թուրանդէն առին զսուրբ և փրկա-
 գործ Աւետարանն հրաշալի և բժշկկարար իրեանց հոգոյն, յալալ վաստակոց
 իւրոց, անջինջ յիշատակ իրեանց հոգոյն և ծնօղացն իւրոց՝ աղա Բաղդասա-
 րին, կողակցուն՝ Եղիսարեալին, եղբօրն՝ Յակոբին, բուրոջ՝ Թումարեալին և
 հանդուցելոց նոցին, ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք
 աղա Միւսայէլին, կողակցուն՝ Թուրվանդին, հօրն՝ Տէր Պեարոսին, մօրն՝ Զմրու-
 րին, եղբօրն՝ Յովասալայիին. ամէն. որդոցն՝ Բաղդասարին, կողակցուն՝ էր-
 րեմսիմին, Յարութենին, կողակցուն՝ Եղիսին, Մուրաղիսանին, կողակցուն՝ Գա-
 րիանին, Գուլամիրին, կողակցուն՝ Զարիֆին || (287բ) Աւետին, կողակցուն...
 (անվան տեղը բաց), Ասլիսանին և հանդուցեալ որդոց՝ Թումաշանին, Ասլի-
 յանին. ամէն:

Գարձեալ կրկին անգամ աղաչեմք զսրբութիւնդ ձեր, ով լույսերամ դասք բահանայից և մանգո՞ւք սուրբ եկեղեցոյ և առ հասարակ ժողովուրդք, յիշեցէք ի մարբափայլ յաղօթս ձեր, լի արիւ և բոլոր հաւատով Աստուած-ողորմի ասացէք աղա Բաղդասարին, կողակցուն՝ Եղիսաբեաին, որդոյն՝ աղա Միքայէլին, կողա[կ]ցուն՝ Քուրվանդին, Տէր Պետրոսին, կող[ակ]ցուն՝ Զմբուրին, որդոյն՝ Յովասափին, Բաղդասարին, Մուրադխանին, Եղիսին, Զարիֆին, Աւետին, Ասիխանին, Աստ[ու]յածատուրին, Քումին, Աղուրին, մեծին և փոք[ր]ին, առ հասարակ ամենեցուն. ամէն:

Գարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք չիշատակ գրողաց հոգոյն, Աստուած ողորմեսցի փւր միւսանգամ գալստեանն և ի յահեղ դատաստանին. ամէն:

Քովին ՌՃԶԳ (1734)-ին. ամէն:

Գրչափորձ (հայերեն և հայատառ թուրքերեն). 1ա, 2ա, 286բ:

17

Մ Ա Շ Տ Ո Յ

(Զիկագո, Օսկան և Լուսին Իսպիրյաններ)

ՁՄԳ—1504

Գրիչ՝ Յակոբ Էպս., Մկրտիչ: Սաացող՝ Պօիանի Ասլան: Թերթ՝ 131: Նյուր՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 18×13,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Տող՝ 15—18: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, գրոշմազարդ: Պահպանակ՝ մագաղաթ, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, Ժ—ԺԱ դդ., մասն Մատթեոսի Ավետարանի: Վիճակ՝ բավարար. պահպանակները վնասված:

Մնք. Ձեռագիրս 1971 թ. դեկտեմբերին տողերիս գրողի միջոցով Իսպիրյանները նվիրեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10519):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

115ա. Որ ողորմի մեղաւոր Մկրաչիս և ամենայն երախտաւորաց մեր և ծնողացն. ամէն:

130բ. Ով ամենաբարի Տէր Յիսուս, քո կամաւոր խոնարհութեամբդ ողորմեա մեղաւոր և անարժան գրչիս և ամենայն երախտաւորաց մեր և արեան մերձաւորաց մերոց, և թղախ կոկողի՝ մահգասի Տէր Ղազարի և արեան մերձաւորացն:

Գրեցաւ ի թվականիս ՁՄԳ (1504), և խոշորութեանս անմեղադիր լերուք, զի աւուրք ձմեռնային էր, բայց վասն թախանձանաց եղբաւր գրեցաւ յայս դժնդակ աւուրքս, որ է յունվար ի ԺԸ (18), և Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

131ա. Փառք... Գրեցաւ սուրբ Մաշտոցս ձեռամբ Բ (2) գրչաց՝ Յակոբ

Եպիսկոպոսի և Մկրտիչ գրչի, ի խնդրոյ վարպետ Ասլանին պօ[խաճ]ուն և իւր կենակցին՝ Փաշախարունին և ամենայն զարմիցն և զաւակացն:

Արդ, յերես անկեալ ազաշեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք սուրբ տառիս, յիշեսցիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեր զստացաւոյ սորա՝ զպօաճի Ասլանն և զկենակից նորին՝ զՓաշախարունն, և ձեզ յիշողացդ և մեզ առ հասարակ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուածն մեր. ամէն:

Հետագայի

ա. 106բ. (Նոտրգիր). Այս գիրս Բայվցոնց մահտեսի Թումանան որդի տիրացու Տօնապետրս 177. (1781) գիրեց, որ (= ով) որ կանդանէ (= կարդանէ)՝ օղորմիս հանէ:

115ա. Բալվցոնց մահտեսի Գեվորգին որդին Օնանի այս սընըն 1779 (1780) վարդեվառին կիրակէն եղեալ է:

115բ. Գիրս գրեալըն 177. (1781): Գիրըս գրե[ալ Բալվ]վցոնց մահտեսի Օվակմին թօռըն՝ մահտեսի Թումանանին որդին տիրացու Տօնապետս գրեց: Այս գիրքըս տիրացու Օնանի || (116ա) որդի մահտեսի Գեվորգին է. իւր որդի [Օնա]նըն եղեր է վառդէվառին բարկէտին [կիրակ]էն: Այս գիրքս եղեալ սընըն 1779 (1780): Այս է սընըն 1779 (1780):

բ. 121բ. (Նոտրգիր, ալ) Յիշատակ այս գիրս տիրացու Թումանանին, տիրացու Մարտիրոսին, տիրացու || (122ա) Գրիգորին, տիրացու Ենօֆին, տիրացու Կասպարին, ով որ կարդանը՝ ողորմիս ասէ:

18

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի*

(Ուեսթ-Հարթֆորդ, Քըննեթիքեթ, օր. Ժոզեֆին Պարթ)

Եւֆաա գյուղ, Կեսարիա

ՌԹ—1560

Գրիչ՝ Հակոբ քհ. Սարգսյան: էջք՝ 567: Մանրանկարչութիւն—«Միշորակ և որոշ շափով գունաթափ»: Վիճակ՝ լավ:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. էջ 1—146 Նախերգան և Մեկնութիւն Արիստոտելի Ստորոգութեանցն՝ արարեալ Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի:

բ. էջ 146—252 Յաղագս մեկնութեան Պերի արմենի[ասի]:

* Այս ձեռագրի նկարագրութիւնը, որը կատարել է Տեր Մեսրոպ Ժ. վրդ. Սեմերճյանը, և Սմբատ Գունդատարի չիշատակարանի լուսապատճենը մեզ է արամադրել պրոֆ. Ա. Ուլուհոնճյանը (Նյու Ջըրզի): Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարան, անտիպ ձեռագրացուցակներ N 127:

- գ. էջ 253—281 Արիստոտելի իմաստասիրի Յաղագս ամենայն աշխարհի:
 դ. էջ 282—321 (Բովանդակությունը նշված չէ Մ. ծ. վրդ. Սևմերճյանի
 Նկարագրության մեջ):
 ե. էջ 321—462 Երանելոյն Գրիգորի նիւսացոյ ասացեալ վասն բնութեան
 մարդոյ:
 զ. էջ 463—552 Գրիգորի եպիսկոպոսի՝ եղբօր Բարսղի Տեսութիւն ի մար-
 դոյ կազմութիւն:
 է. էջ 552—560 Հերմա Եռամեծի Առ Ասկղեպիոս (Սահմանք).
 բ. էջ 562—567 (Այլ գրչի կողմից ընդօրինակված Սմբատ Թագավորի հի-
 շատակարանը—տե՛ս ստորև):

Հ ի շ ա տ ա կ ա Ր ա ն

Հատված

«...ի քաղաքն Կեսարիայ և ի գիւղն յԵւֆատայ, ընդ հովանեաւ Սերոյ Կա-
 տապետի ... սուրբ վանացն և ձեռամբ հանճարեղագոյն Տէր Յակոբ շնորհալի
 քահանայի»:

(562) Յաղագս չիշատակարանին ի վերջ մատենի այնորիկ յորմէ մեր
 զգիրքս զայս օրինակեցաք, զոր բարեպաշտ Թա՛ւաւորն Սմբատ ոտանաւոր
 շափմամբ շարագրեալ էր այսպէս.

Ո՛վ հանճարեղք իմաստ բանիս
 Եւ մակացուք լոյս արհեստիս,
 Մտադրութեամբ միտ դիք բանիս՝
 Անյաղթ գիտուն վարդապետիս,
 Որ զընթհանուրն առեալ գոյիս,
 Գնեալ բաշխեաց մարդկան ազգիս՝
 Իբր զընթհանուր զկենդանիս,
 Բաժանեաց ի ձիս և ի ջորիս,
 Զորս հոմանւամբք առնէ տեղիս,
 Իսկ բաշխելով զանւանս գոյիս՝
 Միաւորէ դարձեալ ի միս:
 Եւ յարանւամբք զոլ նմանիս,
 Օրպէս յարի ազգէն արիս,
 Կամ ի միոյն նոյնն իսկ առ միս:
 Արդ, ո՞նց պատմեմ զո[յ]ժն զբանիս,
 Երբ կարի խիստ կարճ է տեղիս:
 Բայց թէ հազար կարճեալ բանիս,
 Հարկն կոչէ զիս այս տեղիս՝
 Յիշել զմայրն ամէն գոյիս
 Եւ զպատճառն ծնընդականիս,
 Զգոյացութիւնն որով լինիմք
 Եւ գոյանամք ի յաշխարիս:
 (563) Եւ զիննէքին ընկերք սորին,
 Որ սա զլուիս է տասնէկիս,
 Զորս անւանեաց Արիստոտէլ

Ստորագութիւնք տասն սևոխ.
 Եւ զոր զրեաց Աբխատոսէլ
 Նամակ և զիր զարմանալիս
 Առ Ազեքսանդր իւր աշակերտ
 Տիեզերակալ երեզ կուսիս,
 Երբ հեռացեալ էր ի նմանէ
 Առնուլ զշորս կողմն աշխարհիս,
 Զորս ընթհանրեաց ի քիչ տեղիս՝
 Զգիտութիւն անճառելիս
 Եւ ժողովեաց ի միասին
 Զիմանալիս և զգալիս,
 Ընթերցիք և զարմացիք,
 Որք ի խնդիր լինիք բանիս,
 Զմակագիր բնութեան ազգիս.
 Գրիգորի Նիսայ վարդապետիս,
 Որ ժողովեալ ի մի տեղիս,
 Յարմարեցի ի պատեհիս՝
 Եւ մեղաւորս և ողբալիս,
 Տրուպ զինտորս և եղկելիս,
 Սմբատ անուն իմ հայկազնիս,
 Տէր և պարօն Պապեղօնիս
 Եղբայր Հէքմոյ թագաւորիս
 Եւ սպայապետ հայոց գնդիս:
 Նոյն և շինօղ ի բնէ նորոյ
 Զանառ զղեակն անմարտելիս,
 (564) Որ ըստ իմոյ անւանս եղի
 Սմբատակլայ քաջ ամբոցիս:
 Զորս աղաչեմ զամենեսին,
 Որք ընթերցօղ լինիք զբրիս,
 Խնդրել պա[ր]գես ի Քրիստոսէ
 Զթօղութիւն մեղաւորիս,
 Եւ պարգևօղն առատաձիր
 Տրիտուր բարեաց այս է բարիս,
 Ի հայ ազգիս ի թվականիս
 Ի վեցհարիւր իննիսուն երրորդիս (տողամեջ՝
«693»)

Գրեցի վաքար ձեռօքս

Անլար ըզգիր յիշատակիս:

Եւ աստուծոյ մեծին հօգրին, անմահին, միայն կարողին, ընդհանուր
 գոյիցս արարողին և յետ ճշմարիտ հայրենի տէր և յիտմնաց մնացողին, զի
 սուտ և խաբերայ է ասել այլ ումէք ապրել կամ վայելել և կամ ճոխալ ի վա-
 յելչութիւնս աշխարհի, բայց միայն ի նմանէ, այլ մահկանացւածս պարտ է
 ամենայնի խոկալ զմեռանիլն ըստ գրոյն և տեկանան և գործնականան
 զարդարել զբարս և զմշտենչենաւորին առնակից լինել, որում պարգևողին
 փառք յաւիտեանս. ամէն:

Մնբ. Մմբատ Գունդատարի այս հիշատակարանը այլ ձևագրից հատվածաբար (տողք՝ 41—48, 49—52 և 59—62) հրատարակել է Ղ. Ալիշանը նախ «Միսուանում» (1885, էջ 71 և 76), այնուհետև ամբողջապես՝ «Հայապատումում» (1901, էջ 481—482), իսկ Գ. Հովսեփյանը իր «Յիշատակարանը ձևագրացում» (1951, էջ 954) բերել է դրա մի այլ տարբերակը, վերցնելով Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս բնութեան» և Արիստոտելի «Ստորոգութիւնք» աշխատութիւնները ընդգրկող մի ձևագիր մատյանից, որը Մմբատ Գունդատարի պատվերով ընդօրինակվել է 1239—1244 թթ.:

Հիշատակարանը այստեղ կրկին հրատարակում ենք ամբողջությամբ, որովհետև սա ևս մի նոր տարբերակ է և ունի բազմաթիվ տարբերություններ:

19

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Յրեզնո, Սուրբ Երրորդութիւն Մայր Եկեղեցի, № 3)

ՌԻԶ—1577

Հ ի շ ա ա ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Շնորհիւ Տեան սկսայ և խնամաբ նորին կատարեցի եռափափաք սիրով հոգ... (հաջորդ թերթն ընկած) սորին հեր և փանաքս, և տկար անձամ[ք] կատարեցի զառած[ե]ալ մեղաբ Տէր Թուրխանոս (°), մեծ Տէր Թումայ, միջնեկ Տէր Թումէն, փոքր Տէր Թումայ, Տէր Դանիէլ, Վարդանէս, Մկրտիչ, Մազում, Աանէս, Նաասարդ, Սարգիսին, Նաասարդին, Մարիանին, Անբառանին, Եղիսաբերին, Հոռոմսիմին, Մարգարիտին, Փանոսին, Սիմէոնին, Մարտիրոսին և ամենայն ար[ե]ան մերձաւորեաց կեն[դ]ան[ե]աց և ննջեցելոց յիշեցէք առ Քրիստոս, և Աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանգամ զալրստեան. ամէն:

Յետոյ գրեցօ սակաւ յիշատակարանս. թվին ՌԻԶ (1577) էր. անմեղայդիր լերուք, զի կար մեր այս է:

Հետագայի

ա. Արդ, վերջին ըստացող սուրբ Աւետարան[ի]ս հեղահոգի և բարեմիտ աշտուածասէր Մատուրն և ծնողացն իմոց՝ Դանէլին և մայրն՝ Շահփաւրին և կողակցին՝ Հուրին և եղբորն իմ՝ Ավաբին, կողակցին՝ Հէրիբին, որդին՝ Ալահվէրտին: Դարձեալ յիշեցէք Մատուրն, որ սուրբ Աւետարանս գերի էր անգեալ ի ձեռն տաճկաց, որ ազատեաց սայ հալալ վաստակօք՝ իրեանն յիշատակ: Դարձեալ յիշեցէք տանուտէր Մատուրն, կողակցին՝ Հուրին, դուստր Շնատուն, որ առ Քրիստոս է հանգուցեալ: Դարձեալ յիշեցէք [ե]գիկելի թոռն

Տէր Կարապետ, որդի՝ Դանէլ, Դաւիթն, Սարգիսն, յիշեցէք Ավաք, կողակցին՝
Հէրիք, որդի՝ Ալանվէրաին:

Դարձեալ յիշեցէք բարէմիտ Մատուրն, որ ետ նորոգէլ սուրբ Աւետարանս,
անարժան և սուտանուն Բարսեղ իրիցոյ, և յուսուցիչ իմ Սարգիս քահանայն,
որք ողորմին ասէք, ամէն: Թվին ՌՃՀԶ (1727) նորոգեցաւ ի գուղ, որ կոչի
Պարսումէցիք: Ով որ ծախի կամ կրաւի սուրբ Աւետարանս ԳՃԺԸ (318) հայ-
բապետաց նգովեալ լնի, Ուղայի մասնակից իլի:

Ո՛վ էխբայրք, Սարու Մուտափայ վաշէն, որ Դաննայ առաւ թվին
ՌՃՀԳ (1724) էր:

բ. (Շեղագիր) Ո՛վ եղբայրք, երէք թուխտ կարթայ այս կողմից, թիւն կու
իմանար. որ է թիւն 1026 թիւն (1577), նորոգեալ է 1196 թիւն (1747):

20

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, N: 1)

Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանք

ՌԼԳ—1584

Գրիչ՝ Հովհաննես վրդ., ներսես արեղա: Ստացող՝ Տէր Աբրահամ: Թերք՝
285: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 13×18: Գրութիւն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլոր-
գիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչութիւն—տորան՝ 10 (եվսեբիոսի թղթով և Հա-
մարարբառ կանոններով): Մատթեոս՝ 6բ, Մարկոս՝ 86բ, Ղուկաս՝ 140բ, Հով-
հաննես և Պրոխորոն՝ 223բ: Կիսախորան՝ 7ա, 87ա, 141ա, 224ա: Լուսան-
ցադարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ,
զրոշմազարդ, աստաոր՝ անզարդ գործվածք: Պահպանակ՝ սկզբում և վերջում
մեկական թերթ շգրված անմշակ մազաղաթ: Վիակ՝ բալարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

Փառք... Արդ, կատարեցաւ աստվածախաւս և տիեզերաքարոզ Աւետա-
րանս ի խնդրոյ պատուական և հաւատարիմ կրօնաւորին Տէր Աբրահամուն՝ ի
յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց, հաւրն՝ Թումաշանին և մօրն՝ Բեգի-
շանին, եղբօրն՝ Սահակին և կողակցին՝ Զանազանին և որդոց նորին՝ Տէր
Յակոբին, Վարդանին, Արսէնին, Նուրիշանին, Միրզաշանին և այլ եղբաթցն՝
Մելիքիսէօրին, Սարխոշին, և զհօրեղբար որդիքն՝ զՏէր Յովանէս և զՏէր Մով-
սէսն, և զչոջ մամն իւր՝ զՏալիթէն, և այլ ամենայն արեան մերձաւորաց՝
կենդանեաց և հանգուցելոց. ամէն:

Եւ արդ, ես ունայնս ի բարեաց գործոց, որ անուամբ եմ և էթ և ոչ ար-
դեամբք տէր ձայնիւ բարձրացեալ երէց գոլով և հոգով կո[ւ]րացեալ և
մտաւք մոլար, ըստ իմում տկարութեանս զրեցի զսուրբ Աւետարանս ի վանքս
որ կոչի Խնդրակատար, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և այլ ամենայն
սրբոցն:

Եւ արդ, յայսբան և յայսարխսի բարեվայելուչ և մեծափառ սրբոցս զու-
մար՝ բարեխօս աշխարհի և ապաւէն ապաստանի և քաւութիւն մեղուցելոց,
զոր զիմեալ մեծաւ յուսով բարի արմատոյ շառաւիղն կատարեալն հաւատով
և գործովք բարեաց զՏէր Աբրահամն կրանաւորն, որ ստացաւ զսուրբ Աւե-
տարանն ի հալալ արդեանց իւր՝ յիշատակ իւր և ծնաւդացն իւրոց, հարն՝
Քուժաշանին և մօրն՝ Բէգիչանին, և եղբօրն՝ Սահակին, և կողակցին՝ Զանա-
զանին և որդոց նոցին՝ Տէր Յակոբին, Վարդանին, Արսէնին, Նուրիչանին,
Միրզաշանին, և այլ եղբարցն՝ Մելիքսեբին, Սարխոշին, և հարեղբօր որ-
դոցն՝ Տէր Յովանիսին և Տէր Մովսէսին, և ջոշ մամուն՝ Տալիքին, և ամենայն
արեան մերձաւորաց՝ կենդանեաց և հանգուցելոց, զոր Տէր մեր Յիսուս Քրիս-
տոս ողորմեացի նոցա և թողութիւն շնորհեացէ մեղացն նոցա և արժանի ա-
րասցէ արքայութեան իւրոյ. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌՆԳ (1584) ձե-
ռամբ մեղաւոր Յովաննէս նորարոյս վարդապետի, որ յայսմ ամի ետն զգա-
ւաղանն շնորհալի և զիս՝ զանարժանս և զմեղաւոր անպիտանս, ունայնս ի
բարեաց և փարթամս ի շարեաց զՆերսէս արեղայս, որ միայն զանունս ու-
նիմ և ոչ գործս: Եւ որք կարգայք կամ արինակէք, լի բերանով Աստուած-ո-
ղորմի ասացէք ինձ Յովհաննէս վարդապետի և ծնողաց իմոց, հօրն՝ Մարտի-
րոսին և մօրն՝ Շահրատանին, և եղբարցն՝ Աբրահամուն և Խալիֆին, և
քուերցն և զամենայն արեան մերձաւորս, և զիս անարժանս զՆերսէս՝ մօ-
րաքուերորդին նորին:

Հետագայի

ա. 283բ. Ողորմի Աստուած Սախակին և իւր կողակցին՝ Ոսկուն և իւր
որդոյն Վա[ր]դանին, Սարգսի և քուրոշն Զանայզանին, որ զԱւետարան եղն
մեր գնեց. Աստուած զուր մեղք թողնու. ամէն:

բ. 284ա. Այլ և վերջապէս Աստուած-ողորմի ասացէք Նուբարին, որ աշ-
խատեցաւ կամ սպասաւորեաց սուրբ Աւետարանին. ևս Աստուած ողորմի
ասացէք Նուբարին, Մանուչակին, Յարութէնին. ամէն:

գ. 284բ. Յիշեցէք ի Քրիստոս զՍախակ և զՍառայ, Այլմայստ, զԱյլրուն,
որ ազատեաց ի գերութենէ սուրբ Աւետարան:

դ. 285բ. (Անրնթեոնլի հիշատակագրություն. միայն կարգացվում է
«ՌՉԳ» (1634) թվականը):

բան 10 (Թուղթ Եվսերի՝ 2բ, 3ա և Համարարբառ կանոններ՝ 4բ, 5ա, 6բ, 7ա, 8բ, 9ա, 10բ, 11ա): Տիրամայր՝ 12բ, Քրիստոս՝ 13ա: Մատթեոս՝ 16բ, Մարկոս՝ 92բ, Հովհաննես՝ 221բ: Կիսախորան՝ 17ա, 142ա, 222ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ հասարակ գործվածք: Պահպանակ՝ թուղթ: Վիճակ՝ բավարար, բայց թերթահան:

Մնբ. Զեռագիրք վ. Վարդանյանը ժառանգել է Թավրիզում՝ իր մորից:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

89բ. Զծոյլս ի բարին Բարսեղ և եթ կրօնաւորս յիշեսչիք ի մաքրափայլ յօղօթս ձեր. ամէն:

138բ. Զառածեալս մեղօք Բարսեղ և եթ կրօնաւորս յիշեսչիք ի Տէր:

219բ. Աւրհնութիւն որ կարգայ, գովութիւն՝ որ լսէ. փառք տուողին և յիշատակ Բարսեղ և եթ կրօնաւոր գրչիս. ամէն:

Հետագայի

280բ. Զսրբոյ Աւետարանիս զբստացօղն և զընծայ տուողն Սրբոյ Աստուածածնի եկեղեցւոյս ոչ գոյր զրեալ ի սուրբ Աւետարանս, որոյ տըւօղն և նըւիրօղն յիշեալ լիչի առաջի Քրիստոսի Աստուծոյ, և զացի ողորմութիւն յաւորն աներեկի անհուն զթութեան նորին. ամէն:

Դարձեալ յիշնցէք ի Քրիստոս զնորոգող և զկազմել տըւօղ սուրբ Աւետարանիս՝ զաւագէրէց սրբոյ եկեղեցւոյս զՏէր Յովսէփն հանդերձ իւրողք միաբանիքն. ամէն:

Նորոգ կազմ սորին եղև ի Թուականութեանս ՌՃՂԱ. (1742) և յունվարի Ա. (1) / / /:

(Նյու-Յորք, Արսեն և Արմանդ Փուշմաններ, № 4)

ԺԶ—ԺԷ—XVI—XVII

Թերթ՝ 28: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծություն՝ 11×16,8: Գրություն՝ երկայուն: Դիւր՝ բուրդիւր: Տող՝ 23: Մանրանկարչություն—Լուսանցազարդ՝ ավետարանական թեմաներով: Զարդագիր՝ թռչնագիր, հանգուցագիր: Վիճակ՝ վնասված և սլակասավոր:

Մնբ. Զեռագիրք Փուշմանների հայրը, անվանի նկարիչ Հովսեփ Փուշմանը (մահ. 1966), ստացել է զրոգ Զապել Եսայանից Փարիզում:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Սան-Ֆրանցիսկո, ն. Մարտիկյան, № 3)

Սեպ-տիգան

ՌՄԳ—1605

Գրիչ՝ Մխիթար: Մաղկող՝ Տեր Խաչատուր: Մեսրոպ սկ.: Ստացող՝ Հովհաննես քհ.: Թերթ՝ 312: Նյութ՝ թուղթ (մագաղաթ՝ 312): Մեծություն՝ 14,5 × 19,5: Դրություն՝ երկայուն: Գիր՝ բուրբուր: Տող՝ 20: Մանրանկարչություն—Մարկոս՝ 86բ, Ղուկաս՝ 142բ, Հովհաննես՝ 236բ: Կիսախորան՝ 1ա, 87ա, 143ա, 237ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար, միայն Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների պատկերները վնասված:

Մեք. Ձեռագրի մի քանի էջերի վրա դրված է դրաբնչական պարսկերեն կնքադրոշմ (տե՛ս № 4 ձեռագրի ծանոթ.):

Այս Ավետարանի մասին գրել են՝ Մ. Սմբատյանցը («Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երնշակա...», 1904, էջ 308), Ե. Լալայանը («Ազգագր. հանդես», 1905, էջ 159), Մ. Մաքսուդյանը («Արարատ», 1911, էջ 315), Գ. Հովսեփյանը («Հայաստանյայց եկեղեցի», 1944, հոկտ., էջ 20): Գրչի հիշատակարանը, ըստ «Արարատի» (որանզ կան փոքր վրիպակներ) հրատարակված է «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններում», հ. Ա (Կազմեցին Վ. Հակոբյան և Ա. Հովհաննիսյան, 1974, էջ 191):

Ձեռագիրը ծամանակին ունեցել է 351 թերթ, պակասում են սկզբի 25 թերթերի վրա եղած մանրանկարները և խորանների մեծ մասը:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

310ա.

Ազաշեմ զձեզ յօժար սրտի,
Որք հանդիպիք այսմ տառի,
Յիշման աննէք զմեզ արժանի.
Եւ որ ասէ Աստուած-ողորմի
Ըստացողի սուրբ Աւետարանի՝
Քաջ և արի Տէր Յովանիսին,
Որ մականուն Քաշիշ կոչի.
Ի միտ առեալ զբանն Եսայի,
Որ ասէ թէ՛ Երանի,
Որ ունիցի ընդանեակ յԵրուսաղէմ,
Եւ զաւակ ի Սիովնի:
Ըստացաւ դսայ յաւժար սրտի,
Հալալ արդեանց իւր ամենի,
Սա է անջինջ սուրբ յիշատակ
Հոգոյ իւրոյ և ծնօղի՝
Տէր Միքայել անուն կոչի,
Եւ մօր նորա՝ Փաշաշանի:
Եւ որ առատն է պարզևի՝
Քրիստոս Աստուած ամենայնի,

Զարբայութիւն տացէ ձրի
 Տէր Յովանէս քաջ վարպետի,
 Եւ սուտանուն Մխիթար գրչի,
 Որ տկար անձամբ ի յանձն առի,
 Եւ տառապեալ կենօք գրեցի
 Ի դառն և ի նեղ ժամանակի, || (310բ)

յորում նեղիմք ի յանօրինաց հարկապահանջութենէ, ևս առաւել ի սղութենէ հացի, որ լիտր ալիւրն ի Գ (3) շահի ու Գ (3) փարայ ծախեցին: Ու զըզպաշն եկաւ ի վերայ Վանայ ու բազում ոճիր գործեաց, ու արենհեղութիւն արարին ի միմեանց, բայց զառաջիկայն Աստուած գիտէ, որ աշխարհս ամէն ի մէջ նեղութեանց և տառապանաց է, մեթէ մթան լուսարարն Քրիստոս՝ լոյս առնէ ամենայն աշխարհի:

Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ Աւետարանս ի յերկիրն Մայեկաց, ի գեօղն որ կոչի Սեպ, և ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խիզան, ընդ հովանեաւ սուրբ է խորանացս՝ Սուրբ Յարութեան և Սուրբ Աստուածածնին, Սուրբ Յովանիսին և Սուրբ Գրիգորին, Սուրբ Ստեփանոսին, Սուրբ Սարգսին և Սուրբ Մարտիրոսին, ի Բուականիս Հայոց ի ՌԾԳ (1605), ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Մելիքեէք կաթողիկոսի էջ|| (311ա) միածնայ և ի մերոյս Ախրամարայ՝ Տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Արդ, աղաչեմք զամենեսեանսդ՝ զմանկունսդ սուրբ եկեղեցւոյ, զի որք հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս տեսութեան՝ կարգալով կամ օրինակելով և կամ հարեանցի տեսանելով, նա Աստուած-ողորմի ասացէք ինձ՝ մեղապարս Գրիգորիսի, և հօրբւէր որդոյն իմոյ՝ Տէր Խաչատուր վարպետին, և Մեսրոպ սարկաւազին, որ աշխատեցան ի հետ անարժանիս՝ ի ծաղկել սուրբ Աւետարանիս, և մեղաց թողութիւն հայցեցէք մեզ և ծնողաց մերոց և ամենայն աշխատաւորացս ի սմա. ամէն:

Արդ, որք ճաշակէք յաստուածային սեղանոյս և վայելէք յանմահական բուրաստանէս, նա Աստուած-ողորմի ասացէք և մեղ[աց] թողութիւն հայ[ցե]ցէք ըստ[ացողի] Աւետա[րանիս Տէր] Յովանէս ք[արեմիտ] քահանային և ծն[ողա]|| (311բ)ցն՝ մահդասի Տէր Միքայէլին և Փաշաշանին, և կողակցին՝ Անլիպաշին, և որդոցն՝ Վարդանիսին, Յովանիսին և Ամիրսէքին, և Էրբօրն՝ Ամիրսէքին, և քերն՝ Նուրանիպաշին, և հօրեղբարցն՝ Միրաբին, Գուլազրգին և մահդասի Ամիրազրգին, և իւր որդոցն՝ Տէր Գրիգորիին և Սենեֆա[րիմի]ն, և ամենայն ազգա[կանաց] նոցին՝ կեն[դանեաց] և հանգու[ցելոցն], և որ ասէ [զԱստուած] ողորմին, նա Աստուած իւրն ողորմեսցի. ամէն:

Դարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի Քրիստոս զքստացող սուրբ Աւետարանիս՝ զհեղահոգի Յովանէս քահանայն, և ըզծնօղսն իւր՝ Տէր Միքայէլն և զՓաշաշանն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորս սոցա՝ զկենդանիս և զհանգուցնալս, և որ ի սուրբ գիրքս աշխատանք և երախտիք ունին, նա Տէրն ինքն Քրիստոս ողորմեսցի սոցա յիւր միւսանգամ գալուստն. ամէն:

Հետագայի

312ա. Դարձեալ կրկին անգամ յիշեսցիք զվերջի ըստացող սուրբ Աւետարանիս և ոսկեզօծ բուրաստանիս՝ Ազուլեցի պարոն Թումասն, որ ի դառ-

նալն յերկրէն հրնակաց ի Թէոդուպօլիս, հանդիպեալ էր անտանօր սրբոյ Աւետարանիս, զոր ուխտիւ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց՝ առ ի ընծայելոյ ի դուան Սուրբ Թովմայի առաքեալի վանիցն, որ զկնի դալոյն իւրոյ յԱզուլիս, երեր ընծայեաց ի դուան Սրբոյ առաքելոյս Թովմայի, և ետ յիշատակ իւրն և ծնողացն իւրոց՝ հեզահոգի հանգուցեալ մահտասի Բաղտուն, և մօրն՝ Մուրվարին, և կողակցոյն՝ Ասլուն, և եղբարցն՝ Յովաննիսին, Գէորգին, Ստեփանին, և քերցն՝ Ղայիրին, Աննային և Ոսկինարին, որդւոցն՝ Կարապետին, և դասերըն՝ || (312բ) Սրբուհայն, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն իւրաց. որ և յիշատակ անշնչելի լիցի իբրև որդի կենդանի ի մէջ սուրբ եկեղեցւոյ, բերելով զպտուղ անհատ միշտ յունկնդրութիւն կենդանեաց և հանգուցելոց, յազգաց յազգս և յորդոց յորդի, անզրաւ յաճիտենիւ. ամէն: Հայր մեր որ: Հստացուած սորա եղև ի հազարերորդի հարիւրերորդի ութսուն և մի յարարարդի (1732), յամսեանն սեպտեմբերի յօթներորդի:

24

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու-Յորք, Տիգրան Տեյիրմանճյան)

Խիզան

ԹԾԷ—160Տ

Գրիչ և ծաղկող՝ Կիրակոս: Ստացող՝ Ներսես արքեպիսկոպոս: Թերք՝ 343: Նյուր՝ Թուղթ: Մեծուրյուն՝ 13.6×18.7: Գրուրյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բսւորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչուրյուն—Ավետում՝ 5բ, Մնունդ՝ 6ա, Քառասունօրյա գալուստ՝ 7բ, Մկրտություն՝ 8ա, Պայծառակերպություն՝ 9բ, Ղազարոսի հարությունը՝ 10ա, Մուտք երուսաղեմ՝ 11բ, Ոտնալվա՝ 12ա, Խաչելություն՝ 13բ, Թաղում՝ 14ա, Դժոխքի ավերումը՝ 15բ, Հարություն՝ 16ա, Հոգեգալուստ՝ 17ա, Խաչ տերունական՝ 18բ, Քրիստոսը քառակերպյան աթոռի վրա՝ 19ա: Խորան՝ 10 (Թուղթ Եվսեբի՝ 20բ, 21ա: Համարարբառ կանոններ՝ 22բ, 23ա, 24բ, 25ա, 26բ, 27ա, 28ա, 29բ): Մատթեոս՝ 33բ, Մարկոս՝ 114բ, Ղուկաս՝ 173բ, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 265բ: Կիսախորան՝ 34ա, 115ա, 174ա, 266ա: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, զրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Ծնթ. Ձեռագիրը Տ. Տեյիրմանճյանը գնել է 1943 թ. հունվարին, Նյու-Յորքում, պարսկական և Մերձավոր արևելյան արվեստի զործերի Քարմինաթիի հավաքածուի հրատարակային աճուրդում: Այս հավաքածուի մեջ եղել են նաև այլ հայերեն ձեռագրեր, կեսն հայոց արքայի 1197 թվականի արձանագրությամբ թուրք և հայկական սղնձե մի խաչ. ձեռագրերից երեքը՝ ըստ աճուրդի ցուցակի (տե՛ս The Carminati Collection of Persian art. Public Auction sale. Parke—Bernet Galleries, Inc., 1943) №№ 155, 156 և 170, գնել է նյույորքարնակ պրն. Հարություն Հազարյանը, իսկ մնացած հինգ ձեռագրերի (№№ 23, 115, 150, 157, 161) և վերոհիշյալ իրերի ճակատագիրն անհայտ է: 1972 թ. փետրվարի 14-ին Նյու-Յորքում պրն. Տ. Տեյիրմանճյանը տո-

զերիս գրողի միջոցով Մաշտոցի անվան Մատենադարանին նվիրեց այս ձեռագիրը (№ 10520):

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

334ա. Փառք... || (337ա) ... Ոմն ի լուսածնեալ զարմից ներսէս արքեպիսկոպոս, զոր ի վաղուց հետէ ցանկայր աստուածախօս ալամ մարգարտաշար, լուսափթիթ սուրբ Աւետարանիս, և ետ գրել՝ յիշատակ բարի հոգույ իւրոյ և ծնողաց իւրոց, ի միտ առեալ զբանն || (337բ) Եսայայ, որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և բնդանեակ յԵրուսաղէմ: Վասն այն յուսոյն ետ գրել զսուրբ Աւետարանս և զարգարել ետ ոսկւով և երանգ երանգ ծաղկով, յիշատակ իւրն և իւր ծնողացն, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանէսին, և որդոցն՝ Վարդանիս[ի]ն, Գաւրին, Յոհանիսին, Սարգսին, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, Թումին և որդոյն՝ Մարգարին, զստերացն՝ Մոզանին, Թաւրէզին, Մարգարտին և քերն՝ Արուսին, և ամենայն արեան՝ մերձաւորաց նոցին. ամէն:

Արդ, որ ճաշակէք յամենառատ սեղանոյս և վայելէք յաստուածային բուրաստանէս, յիշեսցէք ի մարբափայլ յաղօթս ձեր առաջի անարին զենմանն ի ժամ սոսկալի սուրբ պատարագին և լի սրտիւ և բոլոր հաւատով Աստուածողորմի ասացէք ստացողի լուսապայծառ սուրբ Աւետարանիս՝ ներսէս եպիսկոպոսին, և ծնողաց նորին, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ || (338ա) Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանէսին, Նահապետին, Թումին, և որդոցն՝ Գաւրին, Վարդանիսին, Սարգսին, Յոհանիսին, Մարգարին, և ամենայն արեան՝ մերձաւորաց նոցին. ամէն:

Եւ արդ, ես յետինս ի կարգաւորաց և անարժանս ի մանկունս եկեղեցւոյ, անարուեստ ի դիրս գրչութեան՝ Կիրակոս անարժանս, հրաման առեալ ի պատուիրանագիր առաքելական բանէն, որ ասէ. Յոր կոչումն կոչեցար՝ ի նմին կացցիր: Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբ նորին կատարեցի զաստուածախօս և զաստուածարեակ տառս՝ զլուսազարդ սուրբ Աւետարանս ի լաւ և յընտիր արինակէ, ի մեծ թուականիս Հալոց ի Ռ և Սէ (1608) ամին, ի քաղաքիս, որ կոչի Խիզան, բնդ հովանեալ աստուածարեակ սուրբ տաճարացս՝ Սուրբ Յարութեան և Սուրբ Աստուածածնին, Սուրբ Յովաննէս Ակրաշին, Սուրբ Ստեփաննոսին և Սուրբ Գրիգորին, Սուրբ Սարգսի Զօրավարին և որդույ նորա Մարտիրոսին, ի հայրապետս || (338բ) թեան տեառն Աղբամառայ նորրնձայ Ստեփաննոս կաթողիկոսին. Տէր Աստուած պահեսցէ զնա անսասան ի պարձանս մեր եւ ի հ... (բնդհատված):

339ա. Գարձեալ յիշեցէք ի մարբափայլ յաղօթս ձեր զներսէս արհ[ի]կապիսկոպոսն և Աստուածողորմի ասացէք նմա: Ես ներսէս եպիսկոպոս զնացի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ և հանդիպեցա այս աստուածախօս Աւետարանիս, և ըստացայ ըզսա ի հալալ յարդեանց իմոց՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբա[ր]ցն՝ Վանիսին, կողակցին՝ Սալամին և որդոցն՝ Վարդանիսին, կողակցին՝ Նալաշին և որդոցն՝ Գրիգորին, Վարդիսարունին, Սահակին, Աւետիսին, Գաւրին, կողակցին՝ Մոզանին, որդոցն՝ Բարունակին, Յովանիսին, Գարմանին, զստերցն՝ Նարգզին.

Խարունին, Յովանիսին, կողակցին՝ Ինախին, գասերն՝ Շուշանին, Սարգսին, կողակցին՝ Խանումին, որդո[յ]ն՝ Աբրահամին, քրւերն՝ Զադին և իւր որդոցն, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, կողակցին՝ Ալամին, գաւակացն՝ Հայրապետին, Մոզանին, Թարէզին, և միւս եղբօրն՝ Թումին, կողակցին՝ Զանեկին, որդոյն՝ Մարգարին, կողակցին՝ Սա|| (339բ)լամին, որդոյն՝ Կարապետին, Հոռոմին, քրւերն՝ Արուսին, որդ[ո]յն՝ Մարգարին, Հայրապետին, Մկրտչին, և հարսին՝ Ղարիպ Խարունին, և հօրեղբարցն իմոց՝ Սահակին, Միլիտոնին, որդո[յ]ն՝ Մուրատին, կողակցին՝ Խարունին, որդո[յ]ն՝ Առաքելին, Կենոջն՝ Հոռոմին, և Սաւսին, կողակցին՝ Գուլումին, որդոցն՝ Պարսամին, Գրիգորին, Խանէսին, Խղարին, և գեղի քահանայիցն և տանուտերացն՝ Տէր Յոհանիսին, Վարդանիսին, Սահակին, և ամենայն արեան մերձաւորաց սոցին, և որ չի բերանով և բոլոր սրտիւ Աստուած-ողորմի ասէ սոցա, Աստուած իւրն ողորմեսցի. ամէն:

Քրիստոս Աստուած, ըստ անճառելի ծնընդեամբդ և սքանչելի յարութեամբդ ողորմեա և մեղաց թողութիւն շնորհեա Ներսէս արքեպիսկոպոսին և ծնողաց նորին, հօրն՝ Գրիգորին և մօրն՝ Մոզանին, և եղբարցն՝ Վանիսին և Սալամին, և որդոց նոցին, և միւս եղբօրն՝ Նահապետին, [կողակցին՝] Ալամին և որդոց նոցին, և միւս եղբօրն՝ Թում|| (340ա)մին, [կողակցին՝] Զանեկին և որդոց սոցին, և այնոցիկ, որ ի սուրբ Աւետարանս մասն ունիցին՝ Աստուած լուսաւորէ զիւրեանց հոգին և զիւրեանց յիշատակն խաղաղական կենաւք պահէ. ամէն:

340ա. (Նույն բոլորգրով) Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոսի զվերջին ստացող լուսազարդ, պայծառ և պատուական սուրբ Աւետարանիս՝ զխօջա Մատուռն, որ ստացաւ սա ի հալալ և յարդար վաստակոց իւրոց յիշատակ, և ետ վերբնտին ոսկով զարդարել զտնազփսներն ի վայելչութիւն սուրբ Աւետարանիս, յիշատակ հոգոյ իւրոյ և իւր ծնողացն, հօրն՝ խոջա Մուրատին և մօրն՝ Զախարունին, և եղբարցն՝ Աղափիրուն և Աղամիրուն, և կողակցուն || (340բ) իւրոյ՝ Դշխունին, և որդոցն՝ խօջա Գրիգորին, Մուրատին և Մանասին, և գասերացն՝ Մէրտատիկին և Զախարունին, և միւս կողակցուն՝ Շուշանին, և որդոցն՝ խօջա Աւետին, Խաչիկին, Աղափիրուն և Պետրոսին, և գասերացն՝ Մէրտատիկ, Թագունուն և Յովիղին. ամէն:

Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զխօջա Աւետիկն և զկողակիցն իւր՝ Գուլեարարն և զորդին իւր՝ խօջա Խաչիկն (շար. ուշ նոտրգրով) և զխօջայ Աղափիրի, և զկողակիցն իւր՝ Ազատխանն, և զորդին իւր՝ պարոն Ավետաղէն և զխօջամարն և ըզՄուրատէն. ամէն:

Հետագայի

ա. 340բ. ||| Ի Նոր Զուղայ թվին Փրկչի ՌԸՃԼԳ (1834) համիրայ, Աստուած պտուղ պարգևէց, օրն շարաթ, որ էր սուրբ Յակոբաց տօնախմբութիւնն, խնդրո հմբ, զաղամօվ լինի կամավն Աստուծոյ: Ես մեղավոր չնչին ծառայ՝ Գ. Մ.

բ. 344ա. Պարոն Տիգրան Տէլիրմանճեանի սոյն Աւետարանը քննեցի և յիշատակարանից առանձին թղթի վրայ գրեցի հարկաւոր տեղեկութիւնները:

Գարեգին արքեպիսկոպոս
[Յովսէփեան]

Նորթ. Պրկին
1943, 30 նոյեմբ.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու Յորք, Հ. Փ. Քրաուզ)

Սպահան

ՌԳԿ—1615

Իրանի Սպահան քաղաքում գրիչ Հայրապետ երեցի ընդօրինակած և Մեսրոպ Խիզանցու ծաղկած այս Ավետարանի մասին առաջին տեղեկությունները տալիս է Հ. Տեր-Հովհանյանցը («Պատմութիւն նոր Զուգասու», Ա, նոր Զուգաս, 1881, էջ 67—68), ըստ որի մատյանը «կայ յԱմենափրկիչ եկեղեցւոյ երևան թաղի»: Սակայն գեղեցիկ մանրանկարներով պատկերազարդված այս Ավետարանը հետազայում ընկել է ժ. դր Մորգանի հավաքածուի մեջ. Ֆր. Մակլերը այն մանրամասն նկարագրել է «ժուռնալ Ասիայի» (տե՛ս *Frédéric Macler, Notices de Manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale, Paris, 1913. Extrait du Journal Asiatique (septembre—octobre et novembre—decembre, 1913, p. 643—651).*

Պետք է ենթադրել, որ փոքր ինչ ավելի ուշ մատյանը ժ. դր Մորգանից ձեռք է բերել հնագետ ու պատմաբան, Թուրքիայում Ֆրանսիայի նախկին դեսպան ժան Պոզին, որի ձեռագրերն ու այլ հնությունները աճուրդով վաճառվեցին Փարիզում 1971 թ. ապրիլի 30-ին: Այստեղ խնդրո առարկա մատյանը գնեց նյույորքարենակ գրավաճառ Հ. Փ. Քրաուզը (16 East 46th st., New York):

Պրն. Հ. Քրաուզը հոժարակամ մեզ ծանոթացրեց ձեռագրին և, մեր խնդրանքով, տրամադրեց մանրանկարների սլայդները:

Ձեռագրիս հիշատակարանը տե՛ս Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի կազմած «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», Ա, Երևան, 1974, էջ 569—570:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 3)

Հալեպ

ՌՃԲ—1653

Գրիչ՝ Աբրահամ երեց: Ստացող՝ Հովաննես սրկ.: Թերթ՝ 259 (էջ 518): Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 15×21: Գույքուն՝ միասյուն: Գիր՝ նոսրգիր: Տող՝ 15: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ: Վիճակ՝ բավարար:

Մնք. Ձեռագիրը Կոնգրեսի գրադարանին է նվիրված՝ այս գրադարանի հայկական հավաքածուի կոմիտեի և Բեյրութի հայկական մշակութային միության միջոցով 1953 թ. մարտի 15-ին: Կազմի վրա՝ «Near East 163»:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

- ա. էջ 1. Առաքելի Սինեցույ Ազամգիրբ:
- բ. էջ 274. Քարոզ Վասն մարդեղութեան:
- գ. էջ 292. Քարոզ Վասն յարութեանն Քրիստոսի:
- դ. էջ 322. Քարոզ Վասն զղջման և ապաշխարութեան:
- ե. էջ 347. Քարոզ Վասն խոստովանութեան:
- զ. էջ 383. Քարոզ Վասն ապաշխարութեան:
- է. էջ 408. Քարոզ Վասն ողորմութեան:
- ը. էջ 451. Հանգիստ երանելոյն Յոհաննու աւետարանչին:
- ր. էջ 464. Հարց Վահրամայ վարդապետի և պատասխանիք վարդապետին Վանականայ:
- ժ. էջ 466. Պատմութիւն տնարէնութեան Քրիստոսի:
- ժա. էջ 470. Քարոզ Աւագ ուրբաթոն՝ Վասն խաչելութեանն Քրիստոսի:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 515. Այս է Յիշատակարան գրոցս—Փառք ...Որ ետ կարողութիւն նուաստ ոգոյս՝ Աբրահամ անարժան երիցոյս, հասանել աւարտ գրոյս, որ է պատմութիւն նախահարն մերում Ազամայ...

Արդ, այս ամենայն բարու (էջ 517) թեանցս և աստուածատունկ բուրաստանիս ցանկացաւ եղև սմայ աստուածամեծարն և հեզահոգին հոգևոր որդեակս մեր՝ Յովաննէս սարկաւազն, որ է երկրէն Աբարկեռու, ի գեղջէն Մաշկեռու, և ևտ գրել զսա ի հալալ ընչիցն և արդար վաստակոցն՝ յիշատակ իւր անձինն և իւր ամենայն արեան մերձաւորացն: Զոր և հայցեմք և խնդրեմք ամէնարհնեալ Տեառնէն մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ բարով վաչելել տացէ սմայ երկար ամաւք և բազմերամ ժամանակաւք մինչև ի խորին ծերութիւն ամէն:

Արդ, գրեցաւ սա ի թվականիս Հայոց ՌՃԲ (1653) ի մայրաքաղաքս ի Հալապ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածին և Սուրբ Քառասունք եկեղեցեացս և այլ եկեղեցեացս, որ աստ կան || (էջ 518) հաւաքեալ ի պահպանութիւն ամենայն հաւատացելոց: Գրեցաւ սայ ի թագաւորութեանն տաճկաց Սուլտան Մուհամատ նորընծայ թագաւորին, ի կաթողիկոսութեան Տաճն Կիլիկիոյ Տեառն Տէր Ներսէսի սրբազան հայրապետին և ի կաթողիկոսութեանն էջմիածնի Տէր Փիլիպպոս խարազնազգեաց ճգնաւորի: Արդ, որք հանդիպիք սմայ կարգալով կամ արինակելով, կամ հարեանցի տեսանելով՝ յիշեսչիք ի մաքրափայլ և երկնաթոխ ազաւթս ձեր զվերոյ յիշեալ գՅովաննէս սարկաւազն և զիս զանարժան գծողս՝ զԱբրահամ երէցս, որ զանունս ունիմ և ոչ զգործս: Այլ որ առատն է ի տուրս բարեաց, տացէ ձեզ յիշելոցդ և մեզ յիշեցելոցս զիւր երկնից արբայութիւնն. ամէն: Հայր:

Շ Ա Ր Ա Կ Ն Ո Յ

(Սան Ֆրանցիսկո, Ն. Մարտիկյան, N 4)

Իկոնիոն

ՌՃԷ—1658

Գրիչ՝ Գրիգոր: Ստացող՝ Աստուածատուր մահգասի: Թերթ՝ 362: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 10,2×14: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 24: Մանրանկարչություն—Կիսախորան՝ 3ա, 12ա, 109բ, 137ա, 291բ, 312բ, 338բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ հանգուցագիր, թռչնագիր (կարմիր և կապույտ): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ դրոշմազարդ, աստառ՝ ծաղկազարդ գործվածք: Պահպանակ՝ սկզբում 2 թերթ մազաղաթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

362ա. Փառք... Արդ, գրեցաւ եղանակաւոր առաւ, որ կոչի Շարակնոց, այսինքն՝ շարեալ աղունք, ի լաւ և յընտիր արիւնակէ, որ ասի Խլու Պապու, որ է յրդկեալ և յբստակեալ առաջին վարդապետացն և վարժապետացն, ձեռամբ մեղսամած Գրիգորիս, ի յերկիրս Իկոնիոն, որ ասի Ղօնիա, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնին, ի թվականիս Հայոց յամի ՌՃԷ (1658):

Արդ, որք հանդիպիք սմա ուսմամբ կամ արիւնակելով, յիշեսցիք զգծող սորա՝ զԳրիգորն միով Տէր-ողորմեայի, որ և ձեզ լիցի սղորմութիւն յամէնողորմ արարչէն. ամէն:

Նւ դարձեալ յիշեսցէք ի Տէր զստացող սորա՝ զմահգասի Աստուածատուրն, որ այժմ հանգեաւ ի Քրիստոս: Ով որ յիշէ՝ յիշեալ լիցի ի Քրիստոսէ. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Նյու Յորք, Արսեն և Արման Փուշմաններ, N 3):

Քարահաա գյուղ

ՌՃԸ—1659

Գրիչ, ծաղկող և կազմող՝ Գրիգոր Երեց: Ստացող՝ Եղիա: Թերթ՝ 319: Նյութ՝ մազաղաթ: Մեծություն՝ 12×16,3: Գրություն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 19: Մանրանկարչություն—Խորան՝ 8 (Թուղթ Եվսեբի՝ 3ա, 4ա և Համարարբառ կանոններ 5բ, 6բ, 7ա, 8ա, 9բ, 10ա): Մատթեոս՝ 13բ, Մարկոս՝ 105բ, Ղոսկաս՝ 162բ, Հովհաննես՝ 250բ: Կիսախորան՝ 14ա, 106ա, 163ա, 251ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, Ա փեղկին՝ արծաթյա խաչելութուն: Պահպանակ՝ մազաղաթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

313ա. Փառք... Աւարտեցաւ եռահարաշ և հոգիազարդ Աւետարանս ձեռամբ բազմամեղ Գրիգոր լոկ անւամբ իրիցու, ի թրւականութեանս Հայոց ՌՃ և Ը-երորդի (1659), ի մարտ ամսոյ Ի (20), զոր էր շախկապեալ երանեալ աւետարանչացն ըստ բազմաերանց գունոց ի մի ոստայն անկանելով հաճախ զոր արուեստակե[ա]լ անուշոցաց ծաղկանց եւղ եփեցական կազմութեամբ... Այսպիսի բիւր գանձուց և մեծագին մարգարտաց յոյզ և խնդիր էր զսրբասնեալ և ի մանկութենէ միայնացեալ մահդասի միայնակացն Եղիա, ի մանկութենէ լուեալ զհրամանս Տեառն, որ ասէ. Եթէ որ ոչ թողցէ գտուն իւր և զամենայն ինչ որ աշխարհայի[ն], ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել: Վասն որոյ թողեալ յաշխարհ և որ ինչ աշխարհի է, աշակերտեցաւ հրամանացն Քրիստոսի, որ ասէ. Առ զիսաշ քո և եկ ըզկնի փմ: Ի մանկութենէ իւրմէ առեալ յանձն զչարչարանս մարմնոյն և գնացեալ ի մէնարանն Ղարամուրառու ի յանապատն սուրբ: Եւ կեցեալ անց ժամանակս ինչ, և հրամանաւ սուրբ հօրն իւրոյ տեառն Տէր Տէրունի մարբազարդ և սրբաներկ կրօնաւորի, զնացեալ ուխտ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և համբուրեալ լուսաբուղխ գերեզմանն Քրիստոսի: Եւ անտի դարձեալ եկն առաջին ուխտն իւր՝ ի անապատն սուրբ, և ստացաւ բազում գրեանս, և շատ շինութիւնս աւելացոյց ի յանապատին: Եւ յետ ժամանակաց վառեալ ի սէր սուրբ Աւետարանիս, հրամանաւ հօրն իւրոյ սրբոյ Տէր Տէրունի և կամակցութեամբ եղբարցն ամենեցուն, եկեալ առ մեզ, և խնդրեաց վատարել զցանկութիւնս սրտի իւրոյ: Եւ իմ՝ ձեռն եղեալ աւարտեցի զԱւետարանս սուրբ, և ծաղկեցի երբներբն գունովք և ոսկէզօծ որակօք՝ ի խնդրոյ նորին: Եւ յետ գծագրել զսա վասն յիշատակի հոգւոյ իւրոյ և հոգևոր հօրն Տէր Տէրունի: Վասն որոյ հողմամած դիմօք աղաչեմ զդասդ սրբագանից զպատահողքդ տիեզերաքարոզ սուրբ Աւետարանիս, յիշել սրտի մտօք յազօթս ձեր զեղիայ միայնակացն, որ բազում շանս և աշխատանս կրեաց ի վերայ սուրբ Աւետարանիս և բազում անգամ որդորեաց մեզ աւարտ հասուցանել, յիշել զնա և Աստուած-ողորմի ասել իւրն և ծնօղացն իւրոց. ամէն: Այլ և աղաչեմ զձեզ յիշել զմարբասուն կրօնաւորն զՏէր Տէրունն և զմիաբանսն սուրբ ուխտին՝ զԳրիգոր Եպիսկոպոսն և զԿարապետ արեղայն և Տէր Եղիայն. և զամենայն միաբանսն սուրբ ուխտին յիշել և Աստուած-ողորմի ասել. յիշողքդ՝ յիշեաց լիցի[ք] ի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

Եղև աւարտ սուրբ Աւետարանիս ի յերկիրս Գանջոյ, ի գեղս որ կոչի Քարահատ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի ժամանակս Շահ Ապաւին Փոխոյ և ի կաթողիկոսութեան Հայոցս Աղուանից տեառն Տեր Պետրոսի մարբասուն և սուրբ հայրապետի և կրկին լուսաւորչի, որ և խնամօք Աստուծոյ և շնորհօք Սուրբ Հոգւոյն և բարի քաղաքավարութեամբն իւրով լուսաւորեաց զխաւարեալ տունս Աղուանից և պայծառացոյց զեկեղեցիս կարգաւորութեամբ. որոյ Աստուածն ամենայնի տացէ նմա երկար կեանք և մեղաց թողութիւն: Եւ մերում Եպիսկոպոսութեան բազմահանճար և պատուական բաւշապետի տեառն Տէր Անտոնի՝ վերադիտողի սուրբ Աթոռոյն կաթողիկէի վանիցն, որ յայսմ ժամանակի սա ևս բազումք քաշութիւնս արար ի կարգս և հաստատութիւնս հաւատոյ:

Այլ և աղաչեմ յիշել զգծող, ծաղկող և կազմող սուրբ Աւետարանիս Գրիգոր բազմամեղ երէցս հանդերձ ծնողօր իմովք, և Աստուած-ողորմի ասել: Այլ և աղաչեմ անմեղադիր լինել պակասութեան սորա, զի մագաղաթն յոյժ վատ էր, մանաւանդ թէ ի ծաղկել համարաբառին, զկէս աւուրն տենաէի և սարսափէի և կէս աւուրն ի ստիպմանէ նկարէի ըստ խորհրդին և ոչ վայրապար:

Այլ և աղաչեմ յիշել զամենեան, որք ունին աշխատանս ի վերայ մեր և ի վերայ սուրբ Աւետարանիս: Այլ և յիշել զվարպետ գործոյս իմոյ զՏէր Գալիթն և զծնողն իւր, յիշել զամենեան վերոգրեալն և լի սիրտիս Աստուած-ողորմի ասել ամենեցուն, մանաւանդ ինձ զրողիս, որ յոյժ մեղաւոր եմ և ի մէջ նեղութեանց և ձեռաց շարեաց, և Տէրն փառաց ձեզ ողորմեացի ի միսանգամ զալստեանն իւրոյ. ամէն:

161ա. (Նույն ձեռքով, ոսկեգիր) Յիշեցէք ի Քրիստոս զբարեմիտ և աստուածասէր Օլէն, զհայրն իւր՝ Շահնազարն, մայրն՝ Ախաճն, կողակիցն՝ Խանումն, որդիքն՝ Ովանէսն, Գրիգորն, Գալուստն և դստերքն՝ Քապառուկն և Խոսրովն. յիշեցէք և Աստուած-ողորմի ասացէք, և Աստուած ողորմի ի զալստեան իւրում. ամէն:

Հետագայի

ա. 314բ. Գարձեալ յիշեցէք Սարգիսն և կողակիցն իւր Ոսկանձն և որդիքն իւր, որ ի գին սուրբ Աւետարանիս ետուն 20 (6000) դեկան, որո Տէր Աստուածն մեր տացէ փոխարէն աստ և ի հանդերձեալն. ամէն:

բ. 314բ. Եւ յետ ժամանակաց ես եղիայ և Մխիթար միայնակեաց բա [հանա՞յրս] հայեցար ի զեղեցկութիւն ներքուստ Աւետարանիս և ցանկացար արտաբուստ ևս զարդարել զտուփ սուրբ Աւետարանիս, որպէս և տեսանէքդ իսկ: Եւ շնորհօր Սուրբ Հոգւոյն ելեալ շրջեցար ի դրունս ողորմածաց, և ամենեքեան ըստ կարեաց իրեանց արարին ողորմութիւն, զոր Տէր Աստուած ամենեցուն ըզվարձս հատուցէ:

Գարձեալ յիշեցէք արգիւնաւոր ողորմութիւն տուողին Ոլուպէկի որդի Սարգսին և կենակիցն՝ Գուլաղէն, և որդին՝ Ոլուպէկն և կենակիցն՝ Ինճէն, և միւս որդին՝ Ատիպէկն: Այլ և յիշեցէք Միքայէլն և կենակիցն՝ Աղասուլբանն, և դուստրն՝ Մարեան, ևս առաւել՝ Տէր Յակոբն և կենակիցն իւր՝ Յուսափանէն, և որդին՝ Սիմէօնն: Գարձեալ յիշեցէք զՅակոբն և զկենակիցն իւր, այլև զՊալի որդի Վարդանն: Գարձեալ յիշեցէք Շահնազարի որդի Օլէն և կենակիցն իւր՝ Խանումն, և այլ յամենայն յարեան մերձաւորսն իւր. ամէն: Գարձեալ յիշեցէք Յակոբն և կենակիցն՝ Սառիկն, և որդիքն և դստերքն. ամէն, և Ղուլին. ամէն: Այլ և յիշեցէք Քաուզեցի Ոլուխանն և կենակիցն՝ Քարվանդէն և ամենայն ազգայինսն. ամէն: Այլ և յիշեցէք Ղարամուրատու յանասլատի միազումար առ հասարակ ամենայն միաբանքս, զոր Տէր Աստուած ամենեցուն վարձս հատուցէ՝ ի կրկնակի զալստեանն իւրում. ամէն: Եւ յիշեցէք ոսկերիչ Նիազն, որ բազում աշխատութեամբ զարդարեաց զաւետարանս ի թուականիս հայոց ՌՃ և ԻԳ (1675)-ին, մարեր:

գ. 315ա. Գարձեալ յիշեցէք զՔայասակեցի Գրիգոր, ԲԲ (2000) դիան իւր հոգոյն բաժին երեւ. Աստուած իւր հոգոյն ողորմի: Գարձեալ յիշեցէք Յովանէսն, եղիսարեք, Նաասարդ, Մարգարիտ, Մինասն, Ալավերդին, Մխիթարն,

Պետրոսն, Ռհան, Սոփկ, Սիրամարք, Գալիք, որ Ա. (1) նո՛՛հ (տիտոց), Ժ (10) ապագի տվին. Աստուած ողորմի իւրեանց:

29

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 5)

Կից ՌՃԼԳ—1684

Գրիչ՝ Հավհաղ երեց: Թերք՝ 251 (—33), Նյուր՝ մագաղաթ և թուղթ (խառն): Մեծուրյուն՝ 7×10: Գրուրյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչուրյուն—տորան 2 (համարարրառով): Հովհաննես ավետարանիչ՝ 193բ: Կիսախորան՝ 78ա, 122ա, 194ա: Լուսանցադարդ՝ բուսական: Զարգագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ չիք: Վիճակ՝ վնասված, սկզբից բնկած են 1—33 թերթերը, թղթյա մասերը՝ թանաքակեր:

Մնք. Կազմի վրա կա՝ № 1369, իսկ Մարկոսի ավետարանի սկզբնաթերթի վրա՝ № 74:

Հ Ի Ղ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

192բ. Զվ Զրտձրձ բարւ դտղւ (եղբայրագիր՝ «Ես Հավհաղ էրէց գրեցի»^o) թվին ՌՃԼԳ (1683), մարտի ամսոյն ԺԶ (16), օրն ուրբաթ:

248ա. Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրիս մերում Կեղայաց, ի գեօղն որ կոչի Կից, ի գրանէ Սուրբ Ստեփանոսի, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնայ Տէր Եղիազարու, ի հովապետութեան Ստաբէի Տէր Յովաննէս արքեպիսկոպոսի, և սորի[ն] սպասաւոր Տէր Զաքարիա վարդապետի. ամէն:

Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս թվին ՌՃԼԳ (1684) յունվար Ժ (10), աւարտ սորա ի թագաւորութիւն Պարսից Շահ-Սուլմանի, և զիրօղ յերկիրս մերում զԲաղար սուլթանն, որում շարշարանաւ կորուսուց յերկիրս, որ ետ Աստուած զերեք պատուհասն. Հանի Ալիխանն սարդար եղև և եկեալ ԽԲԹ (42.000) հեծելով, բնակեցաւ ի քաղաքն Կանչայ, և բազում աւերութիւն արար ի Հայոց աշխարհիս, և յետ նորա զարիւն և զերաշտութիւն, և բազումք կորեան վասն անհնչութեան իւրեանց:

Հետագայի

ա. 249ա. Արդ, յիշեցէք զբարեմիտ և զհեղահոգի զՏէր Մելիֆաէք, որ բազում փափականօք և յօժար սրտիւ ես և իմ կենակից Կօզալս ստացանք զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ հոգւոց մերոց և իմ ծնօղացն, զհայրն իմ՝ Տէր Թումայն և մայրն իմ՝ Շահումն, և իմ որդիքն՝ Աստուածատուրն, Յովաննէսն, Գրիգորն, Տէր Մինասն, Մովսէսն, Փիլիպոսն, և դստերքն իմ՝ Եղիաբէքն և

^o Եղբայրագիրը վերծանել է բնկ. Թ. Եզանյանը:

Մարգարեիան, որ հանգեան առ Քրիստոս: Եւ ով որ կարգայ կամ օրինակէ, Աստուած-ողորմի ասէ Տէր Մէլիֆսէրին և իմ կենակից Կօզալին, և ով որ խնամօք պահէ զսայ՝ արհնեալ լիցի ի Քրիստոսէ:

բ. 249բ. Գարձեալ յիշեցեք զՇնարազու քահանայն՝ զՏէր Առաքելն և զՏէր Գրիգորն, որ եղև պատճառ սորին, և տանուէր Շապանն, որ է որդի Պարեֆին և իւր ընտանիքին՝ Սարգարն, Սմբարն, Պապէն, զխալիֆայ տիրացու Սողոմոնն, Մարուքէն, Թիվին, Պաղտասարն, Ղազարն, Սարուխանն և Բինեարի որդի Շապանն, Ովանէսն և Ղարամանի որդի Աստուածատուրն, Գաւուրի որդի Ավաֆն, Պային, Թասալին, Ոսկանն, իւր որդի՝ Պաղտասարն, Թումէն, Սիմատոնն, Խաչատուրն, Ղափանն, Միֆէլն, Ապին, Վէլին: Եւ սորա Շնարաղին զովյաթաւորքն էին և մեծ համբայք, որ միշտ վարէին զկենցաղավարութիւնս իւրեանց:

Գարձեալ յիշեցէք զկազմօղ սորին զԼորեցի Թումայն, և զուր յիշեալ լիջիք ի միւսանդամ զալստեան Քրիստոսի Աստծոյն մերոյ, որ է արհնեալ յափտեանս. ամէն:

գ. 250ա. Կրկին յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Անդամէջցի Մատուրի որդի Սիրականին, որ զերի էր անկեալ յ ձեռս աւազակեաց, վերոյ Սիրանշանն ազատեաց և յիտ յիշատակ Անդամէջոյ Սուրբ Աստուածածնա կկեղեցոյն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Եւ որ հանդիպիք ի սմա, մէկ Հայր մեղայի յիշումն առնէք զվերոյ զծնօղն սորին՝ զՄատուր և զմայրն՝ Եղիսափեթն և զհամայն ննջեցեալս սորին, և զուր յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ մերմէ. ամէն: Գրեցաւ ի Թվին ՌՄԽԵ (1796), սեպտեմբերի ԺԵ (15)-ին:

դ. 251ա. Յիշատակ ետու սուրբ Աւետարանս Շուշա քաղնքացի Աւագ Դանիէլեան Ղազարեանցս Մերոյն Յովհաննու Մկրտչի կկեղեցոյն՝ յիշատակ հոգոց մերոց և իմ ծնողաց, որոյ յիշեցէք զպատճառս սորա, զի այլոց կալայ, և յիշեցէք իմ հայր Դանիէլն և եղբայրին իմ՝ Պետրոսն և Յարութիւն և զհամայն ննջեցեալն սորին: Հանդիպողք յիշեցէք, յիշեալ լինիջիք ի Քրիստոսի Աստուծոյ մերմէ. ամէն:

Ի Բիւականին Քրիստոսի հազար ութ հարիւր ութսուն և երեք (1883) ամի, Ժ (10) մարտի:

30

Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

(Յրեզնո, Ս. Երրորդություն Մայր կկեղեցի, № 2)

Գաշա գյուղ

ՌՃԼԹ—1690

Գրիչ՝ Եփրեմ: Սաացող՝ Մահդասի Ազարիա:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Գրչի

...Որոց հայցմամբ և մաղթանօք ողորմի Քրիստոս Աստուած ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, մանաւանդ մահդասի և սարկաւազ Ազարիային

և ծնողացն՝ մահադասի Եարդուլուն և Հոփսիմին, և որդոցն՝ Պետրոսին և Բենիամինին, Բ (2) Պողոսիցն և Միքայելին, այլ և ամուսնոյն՝ Ոսկուն և դստերացն՝ Վարդիսարունին և Հոփսիմէ կուսանին և Սոփիային, և հարսն՝ Մահրիխանին, այլ և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին, և ամենայն արեան մերձաւորացն, եւ ինձ՝ անիմաստ և ամենամեղ եփեմ գծողիս և ծնողացն իմոց՝ Յովհաննէս քահանայի և Զանազանին, և եղբարցն իմոց՝ Ղուկասին և Մինաս սարկաւազին, և ամենայն առ ու արեան մերձաւորացն իմոյ և ընթերցողացն:

* * *

Ես նուաստ մահադասի Ազարիայս ստացա զԱյսմաւորս յիշատակ ինձ և իմ ծնողացն և ետու ի դուռն սրբոց եկեղեցեացն, որ վերածայնին Երեմիաքան և միւսուն՝ Սուրբ Նշան և Սուրբ Մինաս, որ կան հովանի և պահապան զեղաբաղաբիս Դաշտ կոչեցեալ, և եղիցի սա վախճ և յիշատակ ի դուռն սոցին որբան ժամանակ որ կայ ի դուռն Երեմիաքանին, յետ ժամանակաց, եթէ Սուրբ Մինասի եկեղեցին շինեն յաջողմամբն Աստուծոյ, եթէ կամին անդ տանին առանց տրտջման, բայց այս Բ (2) եկեղեցեացս ի դատ, եթէ ով որ ջանայ հանել զսա ի սուրբ եկեղեցեացս՝ նզովեալ լիցի յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա. ամէն:

* * *

Փառք... Արդ, աղաչեմք բանիմաստ հանճարունող սրբասէր եղբարցդ. որք հանդիպիր յայսմ տառիս, յիշեցէք զստացող սորա զմահադասի Ազարիայն, որ է յերկրէն Գողթնեաց, ի գեղջէն, որ կոչի Ագուլեաց Դաշտ, և զծնողսն իւր՝ զմահադասի Եարդուլին և զՀոփսիմէն, և զորդիսն իւր՝ զՊետրոսն և զԲենիամենն, այլ և ամուսինն իւր՝ զՈսկին, և հանգուցեալ որդիսն և զդրստերսն իւր, այլ և զհարսն իւր զՄահրիխանն և զորդիսն:

Ով քահանայք և կարգակիցք,
Ճգնաւորաց հանգիսակիցք,
Սուրբ կուսանացըն ջահակիցք
Եւ Քրիստոսի գոլ խաչակիցք,
Յորժամ զայս գիրքըս տեսանէք,
Կամ ընթերցեալ ըզսա լսէք,
Զմեղօք լցեալս դուք յիշեցէք
Եւ ողորմին բարբառեցէք:
Իմ աչս ի ձեզ է հանապազ,
Որ եմ լըցեալ մեղօք աննուազ,
Դուք ընթերցիք զայս աննիազ,
Զհոգիս հանէք ի սրբոց դաս:
Ես յաշխարհի մեղէք կացի
Եւ ծուլութեամբ զկեանքս անցուցի,
Զմարմնոյ կարիքս հոգացի,
Զհոգիս ի միտս ես ոչ ածի:

Ի յայս կարգըս որ ես մըտի,
 Ի տղայութեան ես յանձն առի.
 Զոր ուխտեցի զայն շպահեցի,
 Այլ հակառակքն գրնացի:
 Զայս հրեշտակաց կարգս որ առի,
 Զամէն մեղօք ծրրարեցի.
 Ես զմեղաց դուռն բացի
 Եւ համարձակ ընդ այն մըտի:
 Զար օրինակ բազմաց եղայ
 Եւ ձուլութեամբ ընկղմեցայ.
 Մարմինս հակեաց և զլորեցայ
 Եւ շարաշար վատթարեցայ:
 Ընդդէմ բարոյն եւ հեղացայ
 Եւ ընդ խոտանան ժիր գրտայ.
 Զաւետարանն, որ ընթերցայ,
 Զայն խըփեցի և մոռացայ:
 Զինչ յաշխարհիս մարդիկք որ կայ,
 Զամէնն բաւ քան զիս տեսայ.
 Քան զամենայն յանցող գրտայ
 Ի ի սրբութեանց ես հեռացայ:
 Միշտ ըզրերանս ի բաց ունիմ,
 Լեզուս խօսի յար զաղտեղին.
 Աչօք նայիմ ցանկականին
 Ի ի սիրտս առնում զխոց վերին:
 Ի մեծութիւնս եկի հասի,
 Զպակասութիւնս իմ գիտացի.
 Զսէր աշխարհիս ես փորձեցի,
 Որ է վատթար և յոյժ հոռի:
 Փոխան սիրոյն պատարագի
 Զաղտեղութիւնքն սիրեցի.
 Հեշտախտութեան ծառայեցի
 Եւ ցանկութեամբ զիս մաշեցի:
 Զմարդիկք ի յայն հրաւիրեցի,
 Զամենեսեան ես ուսուցի,
 Ի յաղօթից ծուլացուցի
 Ի ի սէր մեղացքն կապեցի:
 Ես ձեզ մեղայ, իմ սուրբ եղբարք,
 Որ Քրիստոսի էք նմանակք,
 Զձեզ իմ մեղօքս խոցեցի,
 Եւ շարաշար թերացուցի:
 Զամենայն որ զայթազղեցի
 Բազում մեղաց զուարն բացի.
 Ընդ տղայութեան կարգս, որ առի,
 Ես ի նմանէ ի զատ կացի:
 Զաղքատութիւն յոյժ առեցի,
 Որ աստուծոյ է սիրելի:

Արդ, ես ի ձեր յոտս անկանիմ,
 Զձեր գարշապարսդ համբուրեմ,
 Զղջմամբ սրտիւ յոյժ արտասուեմ:
 Եւ զիմ զանդատրս ծանուցանեմ:
 Զիմ վատութիւնս պարտաւեցէք,
 Եւ ներելով մեղաարեցէք,
 Վասն իմ զՏէրն աղաչեցէք,
 Եւ թողութիւն ինձ հայցեցէք:
 Միթէ լինի, որ ողորմի,
 Ի ծերութեանս ժամաճապի,
 Եւ փոխեցէ զիս ի բարի,
 Զի մի անփոխ մատնիմ շարի:
 Ես մեղապարտ գծող սորա
 Կամ առ մուրրն յարակայ:
 Զձեզ աղաչեմ սրտիւ բոլոր,
 Զմեզ յիշեցէք ի կամս յորդոր:
 Ով քահանայք աստուածատէրք,
 Մարտի մտօք սրբանուէրք,
 Յորժամ որ զայս գիրքըս կարգայք,
 Յաղօթըս ձեր զմեզ յիշեցէք:
 Դուք զՔրիստոս աղաչեցէք,
 Եւ թողութիւն մեզ հայցեցէք,
 Զաստուած ընդ մեզ հաշտեցուցէք,
 Եւ ի շարեաց անփորձ կացէք:
 Միթէ ի մեզ Տէրն ակնարկէ,
 Մեղօք հնացեալըս նորոգէ,
 Ընդ սուրբ վրկայսն դասեցէ,
 Զանանց պրսակըն պարգևէ,
 Փառօք ի փառքս մեծարէ,
 Զհանգիստն անճառ ինձ պատրաստէ,
 Հանդերձ ընդ ձեօք փառաւորէ,
 Զձեռագիր մեղաց մեր պատառէ,
 Մանաւանդ ըստացողի՝
 Սաղկերանկ յայս մատենի
 Ազարիա անուն բարի,
 Հանդերձ ծնողօրն ամենայնի:

Գրեցաւ և աւարտեցաւ սրբոց պատմութիւնս, որ է Պատմագիր ամենայն սրբոց և կոչի Յայսմաուրք, ի թուոյ կենարարին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Ռ և վեց հարիւր Ղ (1690) և թուականիս Հայոց ՌՃ երեսն և ինն (1690), յամսեանն օգոստոսի Բ (2) և մարգաց է (7), յաւոր շաբաթի, ի զեօղն, որ կոչի Ազուլեաց Գաշա, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի Եկեղեցոյս, որ վերաձայնի Երեմիսուան, այլև Սուրբ Նշանի Եկեղեցոյս, որ կոչի Սուրբ Մինաս, ձեռամբ Եփրեմ անիմաստ քահանայի, ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Եղիազարու սրբազան կաթողիկոսի, և թագաւորութեան պարսից Շահ Սու-

լէմանին, և առաջնորդութեան նահանգիս Գողթնեաց սրբոյ Աթոռոյ առաքելոյն Յովնայի՝ Յովնանու արհի և պանծալի սրբանուէր եպիսկոպոսի և մետրապօլիտի: Եղև փառագանօք ստացող սուրբ գրոցս զմահդասի Ազարիայն, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեամբք և ընչիւք իւրովք և ետ ընծայ ի դուռն Երեմխորանի եկեղեցոյն՝ յիշատակ անշինջ իւրն և ծնողացն, որդոցն և ամուսնոյն իւրոյ, հօրն իւրոյ՝ մահդասի Եարզուլուն և մօրն՝ Հռիփսիմին, այլև ամուսնոյն իւրոյ՝ Ոսկուն, և որդոցն՝ նորարողոցոջ Պետրոսին, և Բենիամենին, և հանգուցեալ որդոցն՝ Պօղոսին և Միքայէլին, և դարձեալ Պօղոսին, այլև դստերացն իւրոց՝ Վարդիսարունին և Հռիփսիմէ կուսակրօն ապաշխարողին և Սովիային, և հարսն Մահրիխանին, և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին:

Արդ, և ես մեղսամած և ամենամեղ միայն լոկ անուամբ մահդասի Ազարիայս, որ եմ յերկրէն Գողթնեաց, ի գեղջէս Գաշա կոչեցեալ, և եմ ընդ յարկաւ և ընդ հովանեաւ Սրբոյ Երեմխորանի եկեղեցոյս, որ կառուցեալ է անուամբ ամենասուրբ Երրորդութեանն և ունի հանգուցեալ զմասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփանոսի նախափկային ի տաճարս այս, և ստացայ զայս միահամուռ սրբոց յիշատակաց գիրքս ի զաստուածատուր ընչիւք մերովք, և ետու զսա յիշատակ յաւիտենական ի դուռն Երեմխորանի եկեղեցոյս զայն յուսալով, որ ասէ, եթէ՝ Երանի այնոցիկ, որ ունիցին զՍիոն որդի: Եւ եղիցի յիշատակ ինձ և իմայնոցն, հօրն իմոյ՝ մահդասի Եարզուլուն և մօրն իմոյ՝ Հռիփսիմին, և կողակցին իմոյ՝ Ոսկուն, և որդոցն իմոց՝ Պետրոսին և Բենիամենին և հանգուցեալ Բ (2) Պօղոսիցն և Միքայէլին, այլև դստերացն իմոց՝ Վարդիսարունին և Հռիփսիմէ կուսանին և Սովիային, և հանգուցեալ դստերացն՝ Գայիանին, Աննային և Մարիամին, և ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց: Եւ եղիցի ընծայ և նուէր Սուրբ Երեմխորանի տաճարիս և լիցի հոգոյ իմոյ որդի Սիոնի:

Աղաչեմ զձեզ, ո՛վ ազգայինք իմ և օտարականք և ընթերցողք, այլև օրինակողք, որ խնամով պահեսչիք զսա, և լինիցի անշարժ ի դրանէ սորին: Իսկ եթէ իմոց և օտարաց, յազգականաց և ի բարեկամաց, քահանայից և ժողովրդականաց, եթէ կրօնաւորաց և եթէ սարկաւազաց, եթէ ի մեծաց և եթէ ի փոքունց կամիցի և ջանայ հանել զսա ի դրանէ սուրբ տաճարի Երեմխորանիս, այնպիսին հանեալ և արտաքսեալ լիցի յաշացն աստուածորդոյն, որ ասէ. Երթայք յինէն, անիծեալք, ի հուրն յաւիտենական. այլև մասն և բաժին ընդ Յուդայի և ընդ Խաշահանուացն աոցէ: Եւ դարձեալ նզովեալ եղիցի մարանաթայ, այլ և ԳՃԺԸ (318) հայրապետացն, ևս և նզովս ընդ Կայենի ժառանգեսցէ, և առաջի արդար դատաստանին Քրիստոսի պարտապան գտանի հոգոյ իմոյ: Իսկ այնպիսին, որ խնամօք պահէ ի ջրոյ, ի հրոյ և ի գողունեաց և պատրաստեցէ պատահարաց շարին՝ օրհնեալ լիցի ի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց նորա:

Դարձեալ յիշեցէք զպատուական քահանայք գեղջիս և սուրբ Երեմխորանի եկեղեցոյս զՏէր Պօղոս քաջիմաստուն և աւագ քահանայն, և զՏէր Եսային, զՏէր Յովանէսն, և զՏէր Ստեփանն, զի ի ձեռն նոցա ընծայեալ եղև զՅայսմատուրս ի տաճար Երեմխորանին:

Եւ ես աղաչեմ զձեզ, ո՛վ դասք քահանայից և սարկաւազաց, յորժամ ընթեանուք զսա և կամ օրինակէք, յիշեսչիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զիս անարժան Ազարիա սարկաւազս և զծնողսն իմ և, ինքն Քրիստոս, որ առատն

է ի տուրս բարեաց և գիտէ հատուցանել զիրաքանչիրոց վարձան աշխատողացն ստացողին, գծագրողին, կամեցողին և վարժողացն, օրհնեալն յափտեանս. ամէն:

Գարձեալ յիշեցէք զաւագ եղբայրն իմ զԶաֆարիայն և զՄարգարէն, որք են հանգուցեալք առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն, և որդիք Զաֆարիային՝ Յոհաննէսն, Արիստոօմն, Երեմիայն, Մատաթիայն, Աղամջանն և Ստեփանն և անդրանիկն Մաղաֆիայն, որ փոխեալ է առ Քրիստոս, և զգստերսն իւր՝ Գուլխարունն, այլև զգուսար Մարգարին՝ զՍանդուխտն || ... (շար. թափված):

31

Պ Ա Տ Ա Ր Ա Գ Ա Մ Ա Տ Ո Յ Յ

(Նյու Յորք, էդուարդ Բաղդասարյան)

ՌՃԽԳ—1694

Գրիչ՝ Մկրտիչ քհ. Թերթ՝ 16: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 22×31,7: Գրութուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 25: Մանրանկարչութուն—Լուսանցաշարդ՝ բուսական: Կազմ, անմշակ կաշի, առանց տախտակի: Պահպանակ՝ թուղթ, մեկական թերթ սկզբից և վերջից: Վիճակ՝ վատ, թերթահան:

Մնք. Ձեռագիրը տեսա նյու Յորքում Հ. Հազարյանի մոտ. վնասվել էր ջրից: Տերթ խնդրել էր Հ. Հազարյանից որոշելու վնասի չափը, որպեսզի ապահովագրական ընկերությունից փոխհատուցում պահանջի:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

16ա Քրիստոս Աստուած, բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, մանաւանդ քո անարատ ծնօղիդ աղաշանօքն, ողորմեա հանգուցեալ Աղայթեղէ և իւր որդի Մկրտիչ քահանայս, որ գծեցի սա յիշատակ ինձ և իմ ծնօղացն: Խիստ դառ[ն] և ի նեղ էր ժամանակն. եկեղեցիքն ամէնքն փակեալ էին. ՌԵՃ (1500) թուման ին ուղում: Տէր Աստուած, մեզ ազատեա. ամէն:

Գրվեցաւ թվականիս ՌՃԽԳ (1694), սեպտեմբերի ԻԱ (21) սկիզբն է:

Բարեաց ամենից առաջնորդ Սուրբ Հոգի Աստուած, առաջնորդեա ձխատօղ և դատապարտեալ ծառայի քոյ՝ Մկրտիչ իրիցի, հասանիլ յաւարտ գծիս, զոր սկսայ յաուրս տօնի Սուրբ Խաչին անցեալ Գ-շաբաթի:

32

Խ Ո Ր Հ Ր Գ Ա Տ Ե Տ Ր

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 1)

ՓԷ—XVII

Թերթ՝ 23: Նյուր՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 19×26: Գրութուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: Մանրանկարչութուն—Խաչելութուն՝ 2ք: Խորան՝ 3ա: Լու-

սանցազարդ՝ տեսարաններ պատարագից: Զարդագիր՝ թռչնագիր, գրադաշտք ծաղկազարդ շրջանակների մեջ: Կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ բավարար:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Հեռագայի

Յիշատակ է խորուրդայտերս Զաղացտեղցի Խօսուրովի որդի Գալուստին, հիշատակ ի դուռն Սուրբ Սարգիսի, որ է թախտայղալէն: Ով որ պատարաւ մատուցանէ, մէկ բերան ասեն՝ Աստուած-ողորմի Գալուստի հոգուն, մէկ Հայր մերոյ երկինք ասեն:

Գրեցաւ թվին Հայոց ՌՃՀԱ. (1722), սեկտեմբերի ամսի ԻԾ (20)-ըն: Ըգ-գործըս ձեռաց մի՛ անտես առներ. ամէն:

33

Ս Ա Ղ Մ Ո Ս Ա Ր Ա Ն

(Բոստոն, Հ. Թոփալյան)

Սուրբ Նշան

ԺԷ—XVII

Գրիչ՝ Հովհաննես Կրեց: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 6,5×19,5: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ բոլորգիր: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, աստառը՝ գրոշմազարդ կտավ: Վիճակ՝ բավարար:

Մնք. Զեռագրի սկզբում կա անգլերեն նշում, կատարված 1855 թ. Դիար բեքիրում:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ռ ա ն

Գրչի

Փառք... Գրեցաւ Սաղմոսարանս ի դուռն Սուրբ Նշանին ձեռամբս և անարժան մեղաւոր Յոհաննէս երիցուս, և ծնաւդաց, և ամենայն արեան մերձաւորաց, և որ զՈղորմիկն ասեն. ամէն:

34

Ճ Ա Շ Ո Յ

(Ֆրեզնո, Ս. Երրորդություն Մայր եկեղեցի, № 1)

ԺԷ—XVII

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Հեռագայի (ԺԸ դ.)

Յիշատակ է սուրբ Ճաշօցքս ի դուռն Սուրբ Մինասին, որ է Գաշտեցի Հախի փեսայ Յարութիւնին և իւր ծնօղաց հոխոյն՝ Պօղոսին և մօրն՝ Նազուին, և իւր կողակցուն՝ Մարիամին, և իւր որդոյն՝ Գալուստին և դստե[ր]ցրն՝ Քազագուլին և Դաստագուլին, և ամէնայն աչրեան մերձավորաց: Որ է յիշատակքս այս հալալ արդեանց իմոց, մատուցի ի տաճար Սրբոյն Մինասայ: Ով որ որ ծախի կամ ուրիշ երկիր ողորկի՝ Քրիստոսի առաջնն պարտական մնա:

35

Ո Ի Բ Բ Ա Թ Ա Գ Ի Բ Ք

(Յոհանսբուրգ, Հարավային Աֆրիկա, Գրիգոր Տեր-Պալյան*)

ժէ—XVII

Գրիչ՝ Գրիգոր սրկ.: Թերթ՝ 117: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութուն՝ 10×14: Գրութուն՝ միասյուն: Գիր՝ բուրբգիր: Տող՝ 17: Մանրակարչութուն—Հովհաննես՝ 1բ, Տիրամայր մանկան հետ՝ 36բ, Ղուկաս՝ 72բ: Լուսանցազարդ՝ բուսական: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշնպատ տախտակ, զրոշմազարդ. Բ փեղկը կտրված և կաշեզուրկ, աստառը՝ կարմիր գործվածք: Պահպանակ՝ մազաղաթ, երկուական թերթ սկզբից և վերջից, հատված Մարկոսի Ավետարանից, Ժ—ԺԱ դդ.: Վիճակ՝ վնասված, մանրանկարները՝ սևացած:

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. Աւետարան բժշկութեան:

բ. Աղօթք պահպանութեան:

գ. Պատմութիւն Ուստիանէ կուսին:

դ. Աղօթք սուրբ Կուսին (և այլ աղօթք):

ե. Գիր օձահարի:

զ. Տաղ հոգոյ և մարմնոյ. «Այսար ցընծայ լեառնն Թափար...» (խազագրված):

է. Տաղ հայատառ թուրքերէն. «Պանում շախ տիլարում սէնտայ սան...»:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

57ա. Գրիգորի գերաբով և շնորհալի վարդապետ ըսկսնաւորեալ ի հոգոյն սրբոյ:

* Այս և N 36 ձեռագիրը գտնվում էին Նյու Յորքի Հայոց առաջնորդարանում: Մանրագրանք ԱՄՆ արևելյան թեմի առաջնորդ Տ. Թորգոմ եպս. Մանուկյանի հոժարակամ թույլտվությամբ:

111ա. Չանարժանս՝ Գրիգոր սարկաւազս յիշեա, և Աստուած զձեզ յիշեալ ի յաղեզ դատաստանն Քրիստոսի Աստուծոյ մեր:

Հեաագայի

ա. 95բ. Յիշատակ է բժրշկարանս Յարչիմանին և կողակցին՝ Վարենէ, և ամենայն յարեան մերձաւորացն. Աստուած ողորմի և խրեանց հոգոյն: Յիշատակ ի դուան Սուրբ Փրկըր[չին]՝ ի ձեռն Տէր Տիրատուրին. ամէն: Հայր մեր:

բ. 95բ. Ես ծառայ Աստուծոյ տիր[ա]յցու Կարապետին... (շար. անընթեանի):

36

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(Յոհանսբուրգ, Հարավային Աֆրիկա, Գրիգոր Տեր-Պալյան)

ժէ—XVIII

Թերք՝ 251: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 18,7 × 14,3: Գրութիւն՝ երկայուն: Գիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 23: Մանրանկարչութիւն—լուսանցազարդ՝ բուսական (կարմիր և կապույտ): Կազմ՝ չիք: Վիճակ՝ վնասված:

Մնբ. Տե՛ս № 35 ձեռագրի ծանոթագրութիւնը:

37

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Մ Ո Ի

(Լոս Անջելոս, Արշակ Տիգրանյան, № 5)

Քիլիս

ՌՃՄԴ-ՌՃԿԱ—1705—1712

Գրիչ՝ Տէր Փիլիպպէ (1ա—91բ, 1712 թ.), Գասպար դպիր: Ստացող՝ Մխիթար Քիլիսցի, Գասպար դպիր: Թերք՝ 169: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 14,7 × 9,7: Գրութիւն՝ միասուն: Գիր՝ նոսր: Տող՝ 21: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Վիճակ՝ բավարար:

ա. 1ա. Քարոզ վասն լեզուի, ի բանն Առակին, որ ասէ. Մահ և կեանք ի ձեռն լեզուի լինի:

բ. 9ա. Քարոզ վասն մեղաց: Որպէս ասէ առաքեալ[ն] Յակոբոս՝ ի բանն. Յանկութեան յղացեալ՝ զմեզս ծնանի և մեղքն կատարեալ՝ զմահ ծնանի:

գ. 16ա. Քարոզ վասն յիշուց տրտղաց, բուֆր ասողաց, բամբասողաց է:

դ. 24ա. Երանելեոյն Աթանասի արքեպիսկոպոսի Աղեքսանդրոյ Հարցմունք վայելուչք և պատասխանիք Կիրղի եպիսկոպոսի հայրապետի՝ յաղագս մակացութեան և հանձարոյ:

Ե. 93ա. Պատմութիւն սուրբ առաքինասէր կրօնաւորին և ճգնազգեաց միակեցին Յովսիմովսի, որ խորհեցաւ և զմտաւ էած երթալ յերկիրն երանելեաց:

գ. 114ա. Յանապատ մի գայր ԳՃ (300) ճգնաւոր...

է. 115ա. Պատմութիւն վասն թագաւորի, որ ոչ ունէր որդի և եղև:

բ. 131ա. Պատմութիւն հրաշից Քիլիսու Սուրբ Յովանէս եկեղեցին, որ ակներև տեսին Բ քահանայ և Բ աշխարհայկան և փոքր կղերիկոս մի ընդ նոսա, զոր գրեալ է առաշակայս թվին ՌՃՀԸ (1729)-ին, աւուր երկուշարաթ աւրին է ժամին. Վերագիրն էր Թ, գիր տարուն էր Չ, Զատիկ՝ ապրիլի ԺԳ, որ ասեն Մոայգատիկ:

131բ Ի մեր Հանոց թվականին

ՌՃ եօթանասնին

Ութն աւելի վերայրերի (1729)

Եւ իմաստնոց իմանալի,

Որ էր ամիս հոօմոց ազգին,

Փետրվարի երկու հնկին (10),

Մէք նստէնաք եկեղեցին,

Եւ օրն էր երկուշարթի,

Ետ կէս աւուր եօթն ժամին

Պահել ջիլէ քառասնորին

Տէր Մաբիրոս նորընծային,

Տէր Ովանէս ընկեր սորին,

Եւ այլ երկու այր նստէին,

Հետ ընդ նոսա խօսացէին,

Զարմանալի յիրրս տեսին.

Զախակողմ[ե]ան մեծ խորանին,

132ա Տէրունաչկան սուրբ պատկերին,

Պատանայ տեղ ժամանակին,

Կանթեղ մի կայր առաջ նորին.

Յանկարծակի սոչքայ տեսին

Լուս մի վառէր մէջ կանթեղին:

Երբ զայն տեսին, ոտից կացին,

Սակաւ այլ ինչ առաջ զնաչցին՝

Երկրպագեալ արտասովեցին

Մընդրաբրութեամբ աղօթէին,

Մեղաց թողութիւն հայցէին

Եւ օրհնութիւն Տեառն մատուցին:

Ետ ըզժամու դուն բացին,

Ըզլուսարարըն գոչեցին,

Տեսիլ հրաշսըն պատմեցին

Թվին տաճկաց 1111 (1728—1729)

բ. 134բ. Բանք Կիրակէի: Պատմութիւն մեծ քաղաքին Հոօմ, որ է յԱրևմուտս...

ժ. 145բ. Վասն գալստեան նեւին—Առաջին օրն բարձրացի ծովըն
կ (40) կանճուն...

ժա. 147ա. Վասն դժոխացն.

ժբ. 151ա. Վկայութիւնք հակառակացն և պատասխանիք նոցա:

ժգ. 162ա. Կարապետ մեծի վարդապետի...

ժդ. 165բ. Ամենայնի ըսկիզբն ես եմ...

ժե. 166ա. Աստուած մարդասէր և տէր ողորմութեան, գիտեմ զի ձանձ-
րանալ...

Հ ի շ ա ա կ ա Ր ա ն

Փիլիպպէ գրչի

91բ. Աստուծով աւարտեցի ես զառածեալս մեղօք Տէր Փիլիպպէս ի թվին
ՌՃԿԱ (1712), մարտի ամսոյն ելլն և ի ապրիլ ամսոյն մուտն ի Քիլիս դիւ-
ղաքաղաքի: Այսքան տետրիկս, որ յաղաքս հոգևորական բանի հարցմունս
արարեալ մեծի վարդապետաց Աբանասի և Կիրղի. և սա տեսեալ նորընծա
Քիլիսցի Մխիթար բանասէրս, ասաց ինձ գրել, և ես ըստ տկար մարմնովս
ծրեցի և պիտոյս իւր, որ բարով վայելէ և երկարեալ ժամանակաւ ողջութեամբ
օգտեսցի. ամէն:

Գասպար գրչի

130բ. Գրեցաւ ձեռամբ մահտեսի Աբրահամի որդի տրուպ Գասպար
գպրի, ի մայիս ամսոյ Ի և Ձ (26) և թվին Հայոց ՌՃԿ (1711)-ին: Աւարտեցաւ
Հոգւոյ գալստեան է (7)-ն, օր շաբաթի Ժ (10)-ն ժամու:

144բ. Որ և ստացող գրոցս և յորժամ կարդայք զպատգամս Աստուծոյ,
որ երևեցաւ յերկնից ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, յիշեցէք ի մաքրափայլ
յաղօթս ձեր զստացող սորա և զգծողս, փոքրիկ կիւղաքաղաքն Քիլիս մահտե-
սի Աբրահամի որդի Գասպարս և զմայր իմ՝ Մարգարիտն և եղբայր իմ՝ տի-
րացու Մխիթարն և Կարապեան յիշեցէք, յիշեալ յիշիք առաջի Աստուծոյ առ
ամենայն հաւատացեալան, և լսեցէք ամենեքեան միաբան քահանայնք հան-
գերձ ժողովրդեամբք, ասացէք օրհնեալ է Աստուած և անկեալ երկիրպագէք
Տեառն Աստուծոյ, որ իջեալ է Թուխտս թվին Հայոց ՌՁ և Ը (1639)-ին, [յ]ու-
լիս Ի և Գ (24)-ին, օրն Գ-շաբթի, և ի յօրինակելն զսա ի Քիլիս՝ թվին ՌՃՄԴ
(1705)-ին. ամէն:

Հայր մեր որ երկինս ասելով՝ յիշեցէք մեղաւոր և անպիտան զժող գրչիս՝
տրուպ Գասպարս և հանգուցեալ վարդապետ իմ՝ զՏէր Մելիքն քահանայն, որ
և հանգուցեալ էր ի թվականիս Հայոց ՌՃՄԱ (1702)-ին, օգոստոս ամսոյ մէկ.
Աստուած ողորմի ասողացն՝ Աստուածն ամենայնի իւր ողորմի. ամէն: Հայր:

Հետագայի

132բ. Սանայ 1133 (1731—1732) նորընծայ Տէր-Օվաննէս եղայ ի Սուրբ
Ակոբ տէրաէրնին: Կէն հին մեղօք մէղօք ըսկասի քի մէն էք մէղօք: Միս
տէրաէրնին ասէ. ինքի ի՞նչ կուզես. անոնք սիրեցին, զիս ասեցին: Ըսի ու-

սեցր իմ Աստուած ի նիկիա սուրբ ճօղօվքրն հաւատամք: Հոն ասացի և հաւատաց Կոստանքնու սուրբ ճօղօվքրն. Փառք ի բարձուն հոն ասացին, ոչ անիցեցին կոսյալաշ[ա]րն, ոչ ջհուտրն, ոչ մարդբարանրն, ոչ տաճիկրն, ոչ գողն, ոչ աւաղակրն, անիցեցին անհնայզանքրն ալ ալիքրն.

133ա. Հոգուն սրբոյ դէմ կանօղրն, տուզ պակաս էնօղրն, պակաս հապրօղն, պակասին սէպապ ըլլօղրն, գիտնօղ ու շասօղն մի՛ բոնես, բան անօր է՞ր չի գանաս երկրայլորէն:

Պու տունեայ բօլայլիք միսալի.
Շիրին խանայ կուն օլայ,
Զխախ կիտաք՝ վէրան կալայ,
Մեղուցեալ մեղայ, Աստուած բաւեայ:

131ա. Մի ցանկանար փառաորել,
Քանիզի փառքն է անցաոր,
Այսոր բեզ հիր է,
Վազ իբրև թռչի թէվաոր:

Գրեցի այս գիրս Կալիք Տէր Մարտիրոս

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան: Arm. MS № 2)

ՌՃՀԱ.—172Հ

Կրիչ՝ Եղիա երեց Մարզվանեցի: Սաացող՝ Մահտեսի Սինանի որդի Սահակ: Թերք՝ 21: Նյութ՝ թուղթ: Մեծուրջուն՝ 20,5×28: Գուրջուն՝ երկսյուն: Կիւ՝ բոլորգիր: Տող՝ 22: Մանրանկարչություն—խաչելութիւն՝ 1բ, զարդանկար անվանաթերթ՝ 2ա: Լուսանցադարձ՝ բուսական, մի քանի հատ: Զարդագիր՝ թռչնագիր: Կազմ՝ կաշեպատ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ բավարար:

Ծնթ. Կազմի վրա՝ № 1560:

Հ ի շ ա տ ա կ ա բ ա ն

Գրչի

Փառք... Որ ետուր կարողութիւն աւարտման Խորհրդագիրք սուրբ պատարագիս: Ընդ որս զայս Մահտեսի Սինանի որդի Սահակ ցանկացայ զայս ոսկէզարդ Խորհրդիս և ետու յիշատակ Պիսկէնու Սուրբ Աննայ անուամբ կոչեցեալ վանուց Սուրբ Աստուածածնայ տաճարին, անդ մնասցէ: Ո՛վ սրբազան հայրք, աղաչեմ և պաղատեմ առ տէրութեան ձերոյ, յորժամ պատարագ մատչի, յիշման արժան առնէք զմեղապարտ Սահակս, զհայրն իմ և զմայրն

իմ և զկենակիցս իմ՝ յիշելով զմաքրափայլ աղօթս ձեր, և դուք վարձս ի Քրիստոսէ անուցուք, և ձերին սուրբ աղօթիւքն Տէր Աստուածն ամենայնի մեզ մեղաւորացս ողորմեսցի. ամէն:

Սա եղաւ ի թվին ՌՃՀԱ (1722) ամին, մարտի 5 (5) օրն: Ով որ յիշէ, յիշեալ լինի: Հայր մեր որ:

Ձեռամբ մեղապարտ Մարգվանցու

Տէր եղիայ երիցու.

Սխալ բանիցս կամ ամօթու,

Ձձեր ոտացն հող և փոշի,

Ձեմ արժանի զանունս յիշելու:

39

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Տ Ո Ի Մ Ա Ր Ի

(Նյու Ջրբսի, Պերճ և Արմինե Արազներ և
Արտեմիս Տեմիրճյան)

ՌՄ—1751

Գրիչ՝ Ռհան ընթերցող: Սաացող՝ Մահտեսի Աբրահամ: Թերթ՝ 162: Նյուր՝ թուղթ: Մեծուրյուն՝ 11×16,3: Գրուրյուն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 18: Մանրանկարչուրյուն—Ճակատազարդ՝ 2ա, 14ա, 25ա: Կազմ՝ Ա փեղկը կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ, Բ փեղկը՝ շիթ: Վիճակ՝ բավարար:

Մեր. Ձեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 5-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրբսի նահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Պերճ և Արմինե Արազները նվիրեցին Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10527):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

ա. 2ա. Պատճէ տումար Հայոց:

բ. 14ա. Պատճէ տումար Հռովմայեցոց:

գ. 26ա. Մեկնութիւն տումարի, զոր խնդրեաց Թումայ վարդապետ Մեծփայ վանից աստուածաբնակ սուրբ ուխտին և սիրով զհայցուածս նորա կատարեալ Յակոբ վարդապետի Ղրիմացո:

դ. 150ա. Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցոյ Յաղագս տումարական մակացութեան, թէ յորոց մարդկանէ արհեստաւորեցաւ, գիտելի է:

Հ Ի Չ Ա Մ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Գրչի

161բ. Գրեցաւ հանճարով լի գիրգս իմաստասիրական, յայտնիչ երկնի և շարժման երկնային մարմնոց, ընթացից և հոլովմանց լուսաւորացն երկնի, և հաստատութեան երկրի, զորս Տումարի մեկնիչ կոչի, զորս գրեցի ես նուաստ

որի Տէր Կիրակոսի որդի Ոհան Ընթերցողս, թւին ՌՄ (1751)-ին, ի վայելումն մահտեսի Յեսայի որդի մահտեսի Աբրահամին, զոր Տէր Քրիստոս բարեաւ վայելումն տացէ. ամէն:

Հետագայի

ա. 13ա (Շղագիր, հայատառ թուրքերեն) ... Քախրայպուրուն օղլու վէ Պալը վէ Բարսեղ. վէ Յակոբ (նույնը՝ 162բ):

բ. 163բ. Այս ձեռագիրս, որ Պերն և Աբմինէ Աբազի ու իրենց մօր Աբաեմիս Տեմիրենեանի (ծննալ Քահրապուրունեան) սեփականութիւնն է՝ նուիրած է ս. Մեսրոպ Մաշտոցի Մատենադարանին, Երևան, ի յիշատակ Քահրապուրունեան զերգաստանի ննջեցեալներուն (Տէրէվանֆցի, Կեսարիա): Յանձնուած է պր. Բարգէն Չուգասրգեանի ի ն. ճիւղի, Միաց. նեգ. Փետր. 5, 1972:

40

ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ (ՀԱՅԱՏԱՌ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՆ)

(Նյու Յորք, Գրիգոր Մագսուտյան)

Կոստանդնուպոլիս

ՌՄԽԸ — 1799

Գրիչ՝ Նահապետ որդի Անգրիասի: Թերք՝ 310: Մեծուրյուն՝ 13×19: Գրուրյուն՝ երկսյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն— ճակատազարդ՝ 40բ, 75ա, 114բ, 146բ, 184ա, 217ա, 253ա: Զարդագիր՝ թռչնագիր և հանգուցագիր: Կազմ՝ ստվարաթուղթ: Վիճակ՝ լավ:

Մեք. Չեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 15-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրքսի Նահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Գ. Մագսուտյանը նվիրեց Մաշտոցի անվան Մատենադարանին (№ 10528):

Հ ի շ ա ա կ ա ր ա ն

Գրչի

309ա. Սէնէ ԿՂԵ Թէպիլ էվէին ԷՄ կիւնիւ վէ թարիքի խաւի սէնէ 1799, օգոստոսուն 13 կիւնիւ հալիէ Կօսթանքանիաէ Աստաբեր խանը սաքինլէրինաէ խամի էլհաքիր Նահապետ նամինաէ հավէսիլէ եազմաղէ պաշլատաղըմաէ շաբաթ կիւն սահէթ եէտիաէ վէ պիթիրմէսի տէֆայ օլ թարիքաէ սէկտեմբերին 28 վէ ճէմազ իլ-էվէին Կ. կիւնիւ շորեքշաբթի աքշամ սահէթ Յ-աէ պիթաի: Ալահըն քէրէմի օլուրսայ ֆիքրիմիաէ ըստանփայ էթաիրմէք եյկեր եօմ օլուրսայ վէ պիր քրիստեօնեայ պուլուպ սրքայզան պատիրեաք հայրըմըգտան պիր իզին ալըրսամ ինշալահ ըստանփայտըր ֆիքրիմ...

309բ. Մէսքեանի հալա կետա եէրինաէ՝
Աստաբեր խանը սաքինլէրինաէ,
եա րէպ, այիրմայ սատիքլէրինաէ,
Իթաիրմէ ատավէթ օլ քեմլէրիլէ:

310ա. Խաբի զէմաակ Կօստանքանիտէ,
 Իսմի էլհաբիր Եահապետ Եամինտէ,
 Իպնի թէրզի Անտիրեաստէ տիքտէ,
 Զիքրի խայր օլա ալէմլէրիլէ:

Պու քիթապի քի Եազտք հաբիր պենտենիզ Ղալսէրի շէհիրինտէն Թահ-
 տապուրուն օղլու Աբրահամ աղանն շրրաղը, վէ թէրզի Անտիրեասրն օղլու
 ճիւմլէնիկ այաք թիրապը Եահապետի հանգուցեալ Անտիրեաս. հաճի Եա-
 հապետեան...

Քիթապի թեօհֆէ էլ հաբիր Եահապետ:

Կնֆաղրոշմ. 310ա (վահագիր) «Նահապետ»:

41

Բ ժ Շ Կ Ա Ր Ա Ն

(Թենեֆլայ, Նյու Ջրքսի, Պետրոս Նորհատ)

ԺԸ-ԺԹ—XVIII—XIX

Թերք՝ 81. շգրված՝ 52ա—58բ, 79բ—81բ: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝
 13×19: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 35—40, 23: Կազմ՝ թղթյա:
 Վիճակ՝ բավարար:

Մեր. Ձեռագիրս 1972 թ. փետրվարի 15-ին Թենեֆլայում (Նյու Ջրքսի
 Եահանգ) տողերիս գրողի միջոցով Պետրոս Նորհատը նվիրեց Մաշտոցի ան-
 վան Մատենադարանին (№ 10529):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ա. 1ա—51բ. Հազա քիթապ բուվէյէթ մուալիճէթ Պուգրատ հագիրէթլար-
 նին (Բժշկարան Հիպոկրատի):

բ. 59ա—79ա. Մագալէի էվէլ պէնի ատէմին պէտէնի էհվալինքնդէտիր
 (Մարդակազմություն):

42

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

(Վաշինգտոն, Կոնգրեսի գրադարան, Arm. MS № 6)

ԺԹ—XIX

Թերք՝ 32: Նյութ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 19×26: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝
 շղագիր: Տող՝ 26: Կազմ՝ թղթակազմ: Վիճակ՝ բավարար. կազմը՝ պատաված:

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն

Հայաստան և արարատառ թուրքերեն տաղեր հանդիպակաց էջերով.

1ա. تاریخ حضرت یرتو افندی (իբր հայաստան էջը)

1 բ. Կիսֆթէի Հաշմէթ. 2ա. کفتہ چشمہ

1 բ. Թարիխի էսյ'ատ էֆէնտի. 2ա. تاریخ اسعد افندی և այլն:

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։ Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Ստորագրված է հայերեն և թուրքերեն լեզուներով։ Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։

Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։

Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։

Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։

Գրքերը պահպանված են լավ վիճակում։

Այս գրքերը պարունակում են հայերեն և թուրքերեն տաղերի հանդիպակաց էջերով տպագրված տեքստեր։